KAVYA LITERATURE AND APPLIED GRAMMAR

STUDY MATERIAL

I Semester

B.A./B.Sc.

Common Course

(2014 Admission)

CU-CBCSS

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION Calicut

University P.O. Malappuram, Kerala-673 635

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

B.A./B.Sc.

I Semester

Common Course in Sanskrit

KAVYA LITERTURE AND APPLIED GRAMMAR

Prepared by: *Dr.Indira,*
Guest Lecturer Department of Sanskrit,
Sreekrishnapuram VTB College, Palakkad.

Scrutinised By: *Sri.M.K.Narayanan Namboodiri,*
Associate Professor, Department of Sanskrit,
Sreekrishnapuram VTB College, Palakkad.

Layout: *Computer Section, SDE*

©
Reserved

CONTENTS

Module I - Origin and Development of Kavya Literature

a. Characteristics of Mahakavya b. Panchamahakavyas

c. Khandakavyas - erotic, devotional, and stray verses

Module II - Kalidasa Literature

a. Introduction of the poetic style of Kalidasa

b. Other works of Kalidasa c. Poetic excellence of Kalidasa

Raghuvamsa of Kalidasa VI Cando 1-46 verses.

Module III - Subhashitas

Characteristics of Subhashithas

Bhrthruhari's Nitisathaka - Selected 20 verses

Module IV - Applied Grammar

1. Split the Sandhi 2. Combine the Sandhi

3. Vigrahavakyas 4. Use in Sentenses

Module I

Origin and Development of Kavya Literature

സംസ്കൃതസാഹിത്ത്യത്തിൽ കാവ്യങ്ങളെ ദൃശ്യങ്ങളെന്നും ശ്രവ്യങ്ങളെന്നും രണ്ടായി തരം തിരിച്ചിട്ടുണ്ട്. ഇതിൽ ശ്രവ്യകാവ്യമെന്ന വിഭാഗത്തിൽപ്പെട്ടതാണ് മഹാകാവ്യങ്ങൾ. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ സ്വരൂപത്തെക്കുറിച്ച് സംസ്കൃതകാവ്യ ശാസ്ത്രകാരന്മാരായ ദണ്ഡി, ഭാമഹൻ തുടങ്ങിയവർ വിശദമായി വിവരിച്ചിട്ടുണ്ട്. ദണ്ഡിയുടെ അഭിപ്രായമനുസരിച്ചുള്ള മഹാകാവ്യസ്വരൂപം ഇവിടെ പറയുന്നു. ഈ വിഷയത്തിൽ ദണ്ഡി, ആദ്യമായി പറയുന്നത് മഹാകാവ്യം സർഗ്ഗങ്ങങ്ങളാൽ വിഭജിക്കപ്പെട്ടതാകണം എന്നാണ്. ഇതിന്റെ ആരംഭം അനുവാചകരെ ആശീർവദിക്കുക, ഇഷ്ടദേവതാ നമസ്ക്കാരം, വസ്തുനിർദ്ദേശം എന്നിവയിലെതെങ്കിലും ഒരു രൂപത്തിലായിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം ഏതെങ്കിലും ഇതിഹാസത്തെ ആശ്രയിച്ചോ അല്ലെങ്കിൽ സർവ്വഗുണ സമ്പന്നനായ ഏതെങ്കിലും വ്യക്തിയെ ആശ്രയിച്ചോ ആയിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിന്റെ പ്രയോജനം, ധർമ്മം, അർത്ഥം, കാമം, മോക്ഷം എന്നീ നാലുപുരുഷാർത്ഥങ്ങളുടെ പ്രാപ്തിയായിരിക്കണം. ഇതിലെ നായകൻ ബുദ്ധിമാനും ധീരോദാത്തനുമായിരിക്കണം. മഹാകാവ്യത്തിൽ നഗരം , സമുദ്രം, പർവ്വതം, ആറ് ഋതുക്കൾ, ചന്ദ്രോദയം, സൂര്യോദയം, ഉദ്യാനം, ജലക്രീഡ, മധുപാനം, രതോത്സവം, വിപ്രലംഭം, വിവാഹം, രാജകുമാരജനനം, മന്ത്രം, ദൂതപ്രയാണം, യുദ്ധം, നായകന്റെ വിജയം എന്നീകാര്യങ്ങൾ വർണ്ണിച്ചിരിക്കണം. കൂടാതെ രസം, ഭാവം, അലങ്കാരങ്ങൾ കേൾക്കാനിഷ്ടമുള്ള വൃത്തങ്ങൾ, പഞ്ചസന്ധികൾ എന്നിവ ഇതിൽ സംയോജിപ്പിക്കണം. ഓരോ സർഗ്ഗങ്ങളിലും അവസാനത്തിൽ വൃത്തം ഭിന്നമായിരിക്കണം. ഇപ്രകാരം നിർമ്മിക്കുന്ന കാവ്യം കല്പാന്തകാലത്തോളം നിലനിൽക്കുന്നതായിരിക്കുമെന്ന് ആചാര്യദണ്ഡി ഉദ്ഘോഷിക്കുന്നു.

സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിൽ നിരവധി മഹാകാവ്യങ്ങൾ രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടെങ്കിലും സർവ്വസമ്മതങ്ങളായ അഞ്ചുമഹാകാവ്യങ്ങളാണ് ഏറ്റവും പ്രസിദ്ധമായിട്ടുള്ളത്. പഞ്ചമഹാകാവ്യങ്ങൾ എന്നറിയപ്പെടുന്ന ഇവ കാളിദാസന്റെ രഘുവംശവും കുമാരസംഭവവും, മാഘന്റെ ശിശുപാലവധം, ഭാരവിയുടെ കിരാതാർജുനീയം, ശ്രീഹർഷന്റെ നൈഷധീയചരിതം എന്നിവയാണ്.

കാളിദാസന്റെ ഏറ്റവും മഹത്തായ ശൃംഗാരകാവ്യം കുമാരസംഭവമാണ്. നായികയായ പാർവ്വതിയിൽ പരമേശ്വരനെ വിഷയീകരിച്ച് അങ്കുരിക്കുന്ന പല്ലവിതവും പുഷ്പിതവും ഭഗ്നവും പുനരുത്ഥിതവും ഫലിതവുമായവിധം ശൃംഗാരരസത്തിന്റെ എല്ലാവകഭേദങ്ങളും കാളിദാസൻ കുമാരസംഭവത്തിൽ വർണ്ണിച്ചിട്ടുണ്ട്. എട്ടു സർഗ്ഗങ്ങളാണ് കുമാരസംഭവത്തിലുള്ളത്.

കാളിദാസനെഴുതിയ രണ്ടാമത്തെ മഹാകാവ്യമാണ് രഘുവംശം. വാല്മീകിരാമായണത്തിന്റെ സ്വാധീനം വളരെയധികം കാണപ്പെടുന്നു ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ. പത്തൊമ്പതു സർഗ്ഗമുള്ള ഈ മഹാകാവ്യത്തിൽ വംശസ്ഥപകനായ രഘുവിന്റെ അച്ഛനായ ദിലീപൻ, രഘു, അജൻ, ദശരഥൻ, രാമൻ, കുശൻ, അതിഥി, സുദർശനൻ, ധ്രുവസന്ധി, തുടങ്ങി അവസാനത്തെ രാജാവായ അഗ്നിവർണ്ണന്റെ രാജ്ഞിയുടെ ഗർഭസ്ഥശിശുവടക്കം മുപ്പതു തലമുറയിലെ പ്രധാന സംഭവങ്ങൾ വർണ്ണനാവിഷയമാക്കിയിരിക്കുന്നു.

എ.ഡി.700നടുത്ത് ജീവിച്ചിരുന്ന മാഘൻ രചിച്ച മാഹാകാവ്യമാണ് ശിശുപാലവധം. ഇരുപതുസർഗ്ഗങ്ങളിലായി രചിക്കപ്പെട്ട ഈ മഹാകാവ്യത്തിന്റെ ഇതിവൃത്തം മഹാഭാരതത്തിൽ നിന്നുമെടുത്തതാണ്. യുധിഷ്ഠിരന്റെ രാജസൂയമെന്നയാഗവും അതിൽ കൃഷ്ണനു നൽകുന്ന അഗ്ര്യപൂജ, ശിശുപാലന്റെ പ്രതിഷേധം ശിശുപാലനും ശ്രീകൃഷ്ണനും തമ്മിലുള്ളയുദ്ധം തുടർന്ന് ശിശുപാലവധം എന്നിവയാണ് ഇതിൽ പ്രതിപാദിച്ചിട്ടുള്ളത്. പ്രൗഢവും ഗംഭീരവും പണ്ഡിതോചിതവുമായ ഒരു രചനാശൈലിയാണ് ഈ കാവ്യത്തിൽ നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയുക.

നീതിശാസ്ത്രപ്രധാനങ്ങളായ കാവ്യങ്ങളിൽ ഏറ്റവും പ്രധാനമാണ് ഭാരവിയുടെ കിരാതാർജ്ജുനീയം. ഭാരവിയുടെ കാലം ഏതാണ്ട്. എ.ഡി. 500 നും 600 നും ഇടയിലാണെന്ന് കണക്കാക്കിയിരിക്കുന്നു. മഹാഭാരതത്തിലെ വനപർവ്വത്തിൽ വർണ്ണിച്ചിട്ടുള്ള കിരാതവേഷധാരിയായ ശിവനും അർജുനനും തമ്മിലുള്ള യുദ്ധമാണ് ഭാരവിയുടെ വീരരസപ്രധാനമായ ഈ മഹാകാവ്യത്തിലെ മുഖ്യമായ പ്രതിപാദ്യം. പതിനെട്ടു സർഗ്ഗങ്ങളുള്ള ഈ മഹാകാവ്യത്തിലെ നാലുമുതൽ പതിനൊന്നു കൂടിയുള്ള സർഗ്ഗങ്ങളിലെ വിഷയം കവികല്പിതവും പന്ത്രണ്ടു മുതലങ്ങോട്ടുള്ള സർഗ്ഗങ്ങൾ മഹാഭാരതത്തിനനുസരിച്ചുമാണ് രചിക്കപ്പെട്ടിട്ടുള്ളത്.

നൈഷധമെന്ന പേരിലറിയപ്പെടുന്ന ഈ കാവ്യം പഞ്ചകാവ്യങ്ങളിൽ ഒടുവിലത്തേതാണ്. ഏ.ഡി.പന്ത്രണ്ടാം നൂറ്റാണ്ടിന്റെ ഉത്തരാർദ്ധത്തിലാണ് ശ്രീഹർഷൻ ജീവിച്ചിരുന്നതെന്ന് കണക്കാക്കുന്നു. മഹാഭാരതത്തിൽ ഇരുനൂറിൽ താഴെവരുന്ന ശ്ലോകങ്ങളിൽ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടുള്ള നളോപാഖ്യാനമെന്നഭാഗം ശ്രീഹർഷന്റെ ഭാവനയ്ക്ക് വിഷയീഭവിച്ചപ്പോൾ ഇരുപത്തിരണ്ട് സർഗ്ഗങ്ങളും രണ്ടായിരത്തി എണ്ണൂറ്റി ഇരുപത്താറ് ശ്ലോകങ്ങളുമുള്ള ഒരു മഹാകാവ്യമായി പുനർജനിച്ചു. പ്രൗഢഗംഭീരങ്ങളായ ശ്ലോകങ്ങൾ ഉൾക്കൊള്ളുന്ന ഈ മഹാകാവ്യം "നൈഷധം വിദ്വദൌഷധം" എന്ന രീതിയിലുള്ള പ്രശസ്തിക്ക് വിഷയമായി ഭവിച്ചു.

ശ്രവ്യകാവ്യങ്ങളിലെ മറ്റൊരു വിഭാഗമാണ് ഖണ്ഡകാവ്യങ്ങൾ. ഇതിൽ സർഗ്ഗവിഭാജനമില്ല. ഏതെങ്കിലും ഒരു വിഷയത്തെ അവലംബിച്ച് നൂറ്-ഇരുനൂറ് ശ്ലോകങ്ങളിൽ രചിക്കപ്പെടുന്ന കൃതിയാണ് ഖണ്ഡകാവ്യം. ഇതിന് പല ഉപവിഭാഗങ്ങളുമുണ്ട്. വിഷയത്തെ ആസ്പദമാക്കി ശൃംഗാരകാവ്യങ്ങൾ, നീതികാവ്യങ്ങൾ, സ്തോത്രകാവ്യങ്ങൾ എന്ന് മൂന്നായി വിഭജിക്കാം. ശൃംഗാരകാവ്യങ്ങളുടെ കൂട്ടത്തിൽ സന്ദേശകാവ്യങ്ങൾ ഒരു പ്രത്യേകസ്ഥാനമർഹിക്കുന്നു. കാളിദാസന്റെ മേഘസന്ദേശമാണ് ഇതിൽ പ്രധാനം. സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളെന്നത് വളരെ വിപുലമായ ഒരു ശാഖയാണ്.

ശ്രവ്യ കാവ്യങ്ങളിൽ മഹാകാവ്യങ്ങൽക്കോ ഖണ്ഡ കാവ്യങ്ങൾക്കോ. ഉള്ളത്ര പ്രാധാന്യം ശൃംഗാര കാവ്യങ്ങൾക്കില്ല. മനുഷ്യന്റെ സുഖഭോഗാസക്തിയും രചനാപാടവവും ഒത്തുചേർന്നപ്പോൾ രൂപംകൊണ്ട കാവ്യശാഖയാണിത്. ഏഴുശതകങ്ങളിലായി എഴുനൂറിലേറെ പദ്യങ്ങളുള്ള ഹാലന്റെ ഗാഥാസപ്തതി, ഭർതൃഹരിയുടെ ശൃംഗാരശതകം, അമരുകശതകം തുടങ്ങിയവ ഈ വിഭാഘത്തിൽപ്പെട്ടവയാണ്.

സംസ്കൃതസാഹിത്യത്തിലെ ഏറ്റവും വിപുലമായ ഒരു കാവ്യശാഖയാണ് സ്ത്രോത്രകാവ്യശാഖ അഥവാ ഭക്തികാവ്യശാഖ. ഋഗ്വേദകാലം മുതൽ ഇന്നുവരെ അനുസ്യൂതമായി എല്ലായിടത്തും പ്രചരിച്ചു കൊണ്ടിരിക്കുന്ന ഒരു കാവ്യശാഖയാണിത്. ഭക്തിയാണ് സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളുടെ ഉറവിടം. ഇഷ്ടദേവീദേവന്മാരുടെ മഹിമാവർണ്ണനം, ഭൗതികാഭ്യുദയത്തിനുള്ള പ്രാർത്ഥന, ദാർശനിക ചിന്ത തുടങ്ങിയ വിഷയങ്ങൾ സ്ത്രോത്രകാവ്യങ്ങളിൽ പ്രധാനമായി കാണപ്പെടുന്നു. ശങ്കരാചാര്യരുടെ സൌ ന്ദര്യലഹരി, കുലശേഖരന്റെ മുകുന്ദമാല, ജയദേവന്റെ ഗീതഗോവിന്ദം, മേല്പത്തൂരിന്റെ നാരായണീയം തുടങ്ങിയവ ഈ കാവ്യശാഖയിലെ പ്രസിദ്ധങ്ങളായ കാവ്യങ്ങളാണ്.

മുക്തകങ്ങളും മുക്തകസമാഹാരങ്ങളും പ്രചുരപ്രചാരം സിദ്ധിച്ചവയാണ്. ഭർതൃഹരിയുടെ ശൃംഗാരശതകം, നീതിശതകം, വൈരാഗ്യശതകം എന്നിവ മുക്തകസമാഹാരങ്ങളാണ്. പരസ്പരം ബന്ധപ്പെടാതെ ഒറ്റക്കൊറ്റക്കു നൽകുന്ന ശ്ലോകങ്ങളാണ് മുക്തകങ്ങൾ. ഹാലന്റെ ഗാഥാസപ്തശതി ശൃംഗാരമുക്തകങ്ങളുടെ ഒരു മഹാസമാഹാരമാണ്. പല കവികളുടെയും ശ്ലോകങ്ങൾ ഇതിൽ കാണാം. മുക്തകത്തിന് 'ഒറ്റശ്ലോകങ്ങൾ' എന്ന് മലയാളത്തിൽ പറയാം. ഒറ്റപ്പെട്ടു നിൽക്കുന്ന, സ്വയം സമ്പൂർണാർത്ഥ സംവേദനക്ഷമമായ പദ്യമാണ് മുക്തകം. ഭല്ലടശതകം, അന്യാപദേശശതകം, മുക്തകസമാഹാരങ്ങൾ തുടങ്ങിയവ മുക്തകസാഹിത്യശാഖയെ പരിപോഷിപ്പിക്കുന്ന രചനകളാണ്.

— — — — — — — — — — — — —

Module II

Kalidasa Literature

കാളിദാസന്റെ കാവ്യശൈലിക്ക് ഒരു ആമുഖം

സംസ്കൃതത്തിൽ മാത്രമല്ല വിശ്വസാഹിത്യത്തിൽത്തന്നെ ലബ്ധപ്രതിഷ്ഠനായ മഹാകവിയാണ് കാളിദാസൻ. കാവ്യമാർഗ്ഗത്തിലും നാടകരചനയിലും പരിശ്രമിച്ചു വിജയിച്ച ഈ അതുല്യ പ്രതിഭാവാനെക്കുറിച്ച് കേൾക്കാത്തവർ വിരളമാണ്. മാനവജീവിതത്തിലെ എല്ലാതരം സാഹചര്യങ്ങളും കാളിദാസന്റെ പ്രതിഭക്ക് വിഷയീഭൂതമായിട്ടുണ്ട്. ലളിതമായ ഭാഷ, മാധുര്യമൂറുന്ന രചനാശൈലി, വർണ്ണനകളിലെ സൂക്ഷ്മേക്ഷികത, എന്നിവ കാളിദാസകൃതികളുടെ പ്രത്യേകതയാണ്. പ്രകൃതിവർണ്ണനയിൽ കാളിദാസൻ അദ്വിതീയനത്രെ. കാളിദാസന്റെ ആദ്യകൃതിയായ ഋതുസംഹാരം ഇതിന് ഉദാഹരണമാണ്. കൂടാതെ കുമാരസംഭവത്തിലും രഘുവംശത്തിലും മേഘസന്ദേശത്തിലും കാളിദാസന്റെ പ്രകൃതീവർണ്ണനാപാടവത്തിന്റെ ഉദാഹരണങ്ങൾ നമുക്കു കാണാം.

ഉദാത്തങ്ങളായ വർണ്ണനകളാണ് കാവ്യത്തെ മഹാകാവ്യമാക്കുന്നത്. അതിമനോഹരങ്ങളായ അനേകം വർണ്ണനകൾ കാളിദാസകൃതികളിൽ നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയും. കുമാരസംഭവത്തിലെ ഹിമാലയവർണ്ണന, പാർവ്വതീസൌന്ദര്യവർണ്ണന, ഋതുക്കളുടെ വർണ്ണന, ഔഷധിപ്രസ്ഥനഗരത്തിന്റെ വർണ്ണന, രഘുവംശം പതിമൂന്നാം സർഗ്ഗത്തിലെ ലങ്കയിൽ നിന്നും അയോദ്ധ്യയിലേക്കുള്ള സീതാരാമന്മാരുടെ വിമാനയാത്ര, ഇന്ദുമതീ സ്വയംവരവർണ്ണന തുടങ്ങിയ നിരവധി വർണ്ണനകൾ കാളിദാസപ്രതിഭയുടെ ഔന്നത്യത്തെ വിളിച്ചോതുന്നവയായി നമുക്ക് കാണാൻ കഴിയും. ഇപ്രകാരം നാടകങ്ങളിലും സ്വന്തം പ്രതിഭാവിലാസം തെളിയിച്ച കവിയാണ് കാളിദാസൻ.

കാളിദാസന്റെ മറ്റുകൃതികൾ:- (   )

1. **ഋതുസംഹാരം:-**

2. **മേഘസന്ദേശം:-**

രാമഗിരിമുതൽ ഹിമാലയത്തിലുള്ള അളകാപുരിവരെയുള്ള ദേശത്തെ പ്രധാന നദികളെയും നഗരങ്ങളെയും മറ്റും ഭംഗിയായി വർണ്ണിക്കുന്നുണ്ട്. ഭാരതത്തിന്റെ ഭൂമിശാസ്ത്രം കാളിദാസന് സുവിദിതമായിരുന്നുവെന്ന് ഈ കൃതിയിൽ നിന്നും മനസ്സിലാക്കാം.

കാളിദാസന്റെ നാടകങ്ങളിൽ ഏറ്റവും ശ്രേഷ്ഠമെന്ന് കണക്കാക്കിയിട്ടുള്ള നാടകമാണ് അഭിജ്ഞാന ശാകുന്തളം. ലോകത്തിലെ മറ്റേതു നാടകങ്ങൾ എടുത്താലും ശാകുന്തളത്തിന്റെ മേന്മ അവക്കില്ല എന്നത് പണ്ഡിതസമ്മതമത്രെ. മഹാഭാരതത്തിലെ ശകുന്തളോപാഖ്യാനം എന്ന ഭാഗത്തെ ഉപജീവിച്ച് രചിച്ചതാണ് ഈ കൃതി. വിശ്വാമിത്രന് മേനക എന്ന അപ്സര സ്സിൽ ജനിച്ച് കണ്വമഹർഷിയാൽ വളർത്തപ്പെട്ടവളാണ് ശകുന്തള. ചന്ദ്രവംശരാജാവായ ദുഷ്യന്തൻ നായാട്ടിനായി കാട്ടിൽ വരികയും കണ്വാശ്രമത്തിൽ ശകുന്തളയെ കണ്ടുമുട്ടു കയും ചെയ്യുന്നു. ഇവരുടെ പ്രണയകഥയാണ് ഇതിലെ കഥാതന്തു ശകുന്തളാദുഷ്യവന്മാ രുടെ പ്രണയം, ഗാന്ധർവ്വവിവാഹം വേർപാട് പുനഃസമാഗമം എന്നീ വിഷയങ്ങളെല്ലാം നാടകിയസൗന്ദര്യത്തിന്റെ പൂർണ്ണതയോടു കുടിതന്നെ കാളിദാസൻ അവതരിപ്പിച്ചിട്ടു ണ്ട്.

സുംഗരാജവായ അഗ്നിമിത്രന്റെയും മാളവിക എന്ന നർത്തകിയുടെ പ്രണയത്തെയും പ്രണയസാഫല്യമായ അവരുടെ കുടുംബജീവിതത്തെകുറിച്ചും ഇതിൽ ഭംഗിയായി ചിത്രീകരിച്ചിരിക്കുന്നു. ആകാലഘട്ടത്തിൽ നിലവിലുണ്ടായിരുന്ന രാഷ്ട്രീയവും സാമൂഹ്യ പരവുമായ സ്ഥിതിഗതികളെ ഹാസ്യഗർഭിതമായ രീതിയിൽ ഈ കൃതിയിൽ വിവരിച്ചിട്ടു ണ്ട്.

ഋഗ്വേദത്തിലെ ഉർവ്വശീപുരൂരവ സംവാദത്തെ ബീജമാക്കി കാളിദാസൻ രചിച്ച കൃതിയാണ് വിക്രമോർവ്വശീയമെന്ന നാടകം. ഏതോ ഒരസുരന്റെ ആക്രമണത്തിൽപ്പെട്ട ഉർവശിയെ പുരൂരവസ്സെന്ന രാജാവ് രക്ഷിക്കുന്നു. തുടർന്ന് ഇരുവരും പ്രണയബദ്ധരാകുന്നു. പരസ്പരം ഒന്നുചേരലിലൂടെ പ്രണയസാഫല്യമടയുന്ന ഇവരുടെ ജീവിതകഥയാണ് ഈ നാടകത്തിലെ പ്രധാന ഇതിവൃത്തം.

മഹാന്മാരായ എല്ലാ കവികളെയും പോലെ കാളിദാസനും പ്രണയഗായകനാണ്. പരസ്പര സ്നേഹത്തിന്റെ മഹിമയാണ് അദ്ദേഹത്തിന്റെ മിക്കകൃതികളിലെയും പ്രതിപാദ്യം. പക്ഷെ, സ്നേഹം കേവലം പഞ്ചേന്ദ്രിയപരം മാത്രമായിരിക്കരുത് എന്നും അദ്ദേഹം വിശ്വസിച്ചു. വെറും ശരീരലാ വണ്യം കൊണ്ട് പാർവ്വതിക്ക് പരമേശ്വരന്റെ പ്രേമം നേടുവാൻ കഴിഞ്ഞില്ല. അതിന് തപസ്സ്-ത്യാ ഗം-തന്നെ വേണ്ടി വന്നു. അഭിജ്ഞാനശാകുന്തളം എന്ന നാടകത്തിലും ഈ തത്വം തന്നെയാണ് കവി ആവിഷ്ക്കരിച്ചിട്ടുള്ളത്. കുടുംബജീവിതത്തിന്റെ അഥവാ സ്ത്രീപുരുഷ ബന്ധത്തിന്റെ ആഴം കാളിദാസനോളം മനസ്സിലാക്കിയിട്ടുള്ള ഒരു കവി വേറെയില്ല. അതിന്റെ ഉത്തമോദാഹരണമാണ് രഘുവംശത്തിലെ മംഗളശ്ലോകം. മാത്രമല്ല ധർമ്മശാസ്ത്രം, നീതിശാസ്ത്രം തുടങ്ങിയ ഭരണപര മായ കാര്യങ്ങളുടെ പ്രതിഫലനവും കാളിദാസകൃതികളിൽ നമുക്കുകാണാം. ചുരുക്കം പറഞ്ഞാൽ മനുഷ്യ ജീവിതത്തെ എല്ലാ ദൃഷ്ടികളിലൂടെയും നോക്കികാണുകയും വളരെ തന്മയത്വത്തോടെ അവയെ സ്വന്തം കൃതികളിൽ പ്രതിഫലിപ്പിക്കുകയും ചെയ്ത അതുല്യ പ്രതിഭാവാനായ കവി യാണ് കാളിദാസൻ.

രഘുവംശം

ആറാം സർഗ്ഗം

സ തത്ര മഞ്ചേഷു മനോജ്ഞവേഷാൻ
സിംഹാസനസ്ഥാനുപചാരവത്സു
വൈമാനികാനാം മരുതാമപശ്യ-
ദാകൃഷ്ടലീലാൻ നരലോകപാലാൻ. 1

അന്വയഃ– സഃ തത്ര ഉപചാരവത്സു മഞ്ചേഷു സിംഹാസനസ്ഥാൻ മനോജ്ഞവേഷാൻ വൈമാനികാനാം മരുതാം ആകൃഷ്ടലീലാൻ നരലോകപാലാൻ അപശ്യൽ.

സാരം– അദ്ദേഹം അവിടെ ആഡംബരങ്ങളോടുകൂടിയ മഞ്ചങ്ങളിൽ സിംഹാസനങ്ങളിന്മേൽ അളകിൽ ചമഞ്ഞിരിക്കുന്നവരും, (അങ്ങിനെ) വിമാനത്തിലിരിക്കുന്ന ദേവന്മാരുടെ മോടി പൂണ്ടവരുമായ മനുഷ്യേശ്വരന്മാരെ കണ്ടു.

രതേർഗൃഹീതാനുനയേന കാമം
പ്രത്യർപ്പിതസ്വാംഗമിവേശ്വരേണ
കാകുൽസ്ഥമാലോകയതാം നൃപാണാം
മനോ ബഭൂവേന്ദുമതീനിരാശം 2

അന്വയഃ– രതേഃ ഗൃഹീതാനുനയേന ഈശ്വരേണ പ്രത്യർപ്പിത സ്വാംഗം കാമം ഇവ കാകുൽസ്ഥം ആലോകയതാം നൃപാണാം മനഃ ഇന്ദുമതീനിരാശം ബഭൂവ

സാരം– രതിയുടെ അപേക്ഷ കൈക്കൊണ്ടു പരമേശ്വരൻ സ്വശരീരം വീണ്ടുനല്കിയ കാമനെപ്പോലുള്ള അജനെ നോക്കിയിരിയ്ക്കെ രാജാക്കന്മാരുടെ മനസ്സ് ഇന്ദുമതിയിൽ ആശയറ്റതായി (ഈ അജനിരിയ്ക്കെയുണ്ടോ, ഇന്ദുമതി തങ്ങളെ വരിയ്ക്കുന്നു)

വൈദർഭനിർദ്ദിഷ്ടമസൗ കുമാരഃ
കിനപ്തേന സോപാനപഥേന മഞ്ചം
ശിലാവിഭംഗൈർമൃഗരാജശാബ-
സ്തുംഗം നഗോത്സംഗമിരുരോഹ 3

അന്വയഃ– അസൗ കുമാരഃ വൈദർഭനിർദ്ദിഷ്ടം മഞ്ചം കിനപ്തേന സോപാനപഥേന മൃഗരാജശാബഃ തുംഗം നഗോത്സംഗം ശിലാവിഭംഗൈഃ ഇവ ആരുരോഹ

സാരം–ഈ കുമാരൻ വൈദർഭൻ കാണിച്ചുകൊടുത്ത മഞ്ചത്തിലെയ്ക്ക് ഉണ്ടാക്കിവെച്ച ഒതുക്കുകളിലൂടെ, സിംഹക്കുട്ടി ഉയർന്ന പർവ്വതത്തിന്റെ മുകൾപ്പരപ്പിലെയ്ക്കു പാറവിടവിലൂടെ എന്നപോലെ കയറിച്ചെന്നു

പരാദ്ധ്യവർണ്ണാസ്തരണോപപന്ന–
മാസേദിവാൻ രത്നവദാസനം സഃ
ഭൂയിഷ്ഠമാസീദുപമേയകാന്തിർ–
മ്മയൂരപൃഷ്ഠാശ്രയിണാ ഗുഹേന 4

അന്വയഃ– പരാദ്ധ്യവർണ്ണാസ്തരണോപപന്നം രത്നവൽ ആസനം ആസേദിവാൻ സഃ മയൂരപൃഷ്ഠാശ്രയിണാ ഗുഹേന ഭൂയിഷ്ഠം ഉപമേയകാന്തിഃ ആസീൽ

സാരം– മികച്ച നിറങ്ങളിടകലർന്ന മേൽവിരിപ്പോടുകൂടിയതും രത്നം പതിച്ചതുമായ സിംഹാസനത്തിൽ ചെന്നിരുന്ന അദ്ദേഹം, മയിൽപുറത്തിരിയ്ക്കുന്ന സേനാനിയോടുതികച്ചും ഉപമിയ്ക്കാവുന്ന കാന്തിയോടുകൂടിയവനായി

താസു ശ്രിയാ രാജപരമ്പരാസു
പ്രഭാവിശേഷോദയദുർന്നിരീക്ഷഃ
സഹസ്രധാത്മാ വ്യചരദ്വിഭക്തഃ
പയോമുചാം പംക്തിഷു വിദ്യുതേവ 5

അന്വയഃ– താസു രാജപരമ്പരാസു ശ്രിയാ സഹസ്രധാ വിഭക്തഃ പ്രഭാവിശേഷോദയദുർന്നിരീക്ഷഃ ആത്മാ പയോമുചാം പംക്തിഷു വിദ്യുതാ ഇവ വ്യചരൽ

സാരം– ആ രാജപരമ്പരകളിൽ ശ്രീയാൽ ആയിരംമട്ടായി വീതിയ്ക്കപ്പെട്ടതും പ്രഭാവിശേഷത്തിന്റെ ഉദിപ്പുകൊണ്ടു കണ്ണഞ്ചിയ്ക്കുന്നതുമായ (ശ്രീയുടെ) സ്വരൂപം. കാറിൻനിരയിൽ മിന്നല്ക്കൊടിയാൽ വീതിയ്ക്കപ്പെട്ട (മിന്നല്ക്കൊടിയുടെ) സ്വരൂപമെന്നപോലെ സഞ്ചരിച്ചു.

ആ നിരന്നിരിയ്ക്കുന്ന രാജാക്കന്മാരിലാകെ ഒരു ശ്രീ കാണുമാറായി; എന്നാൽ ഓരോ രാജാവിലും അതു ദേശഭേദാദിയാൽ ഭിന്നരൂപമായത്രേ കാണായത്-ഒരേ മിന്നൽ കാർനിരയിലൂടെ പാഞ്ഞുമിന്നുമ്പോൾ പല പല നിറവും വടിവും കൊള്ളുംപോലെ.

തേഷാം മഹാർഹാസനസംസ്ഥിതാനാ-

മുദാരനേപഥ്യഭൃതാം സ മധ്യേ

രരാജ ഭൂമ്നാ രഘുസൂനുരേവ

കല്പദ്രുമാണാമിവ പാരിജാതഃ 6

അന്വയഃ- മഹാർഹാസനസംസ്ഥിതാനാം ഉദാരനേപഥ്യഭൃതാം തേഷാം മധ്യേ സഃ രഘുസൂനുഃ ഏവ കല്പദ്രുമാണാം മധ്യേ പാരിജാതഃ ഇവ ഭൂമ്നാരരാജ

സാരം- വിലയേറിയസിംഹാസനങ്ങളിൽ മുന്തിയ ചമയങ്ങൾ പൂണ്ടിരിയ്ക്കുന്ന അവർക്കിടയിൽ ആ രഘുപുത്രൻതന്നെയാണ്, ദേവവൃക്ഷങ്ങൾക്കിടയിൽ പാരിജാതമെന്നപോലെ ഏറെശ്ശോഭിച്ചത്.

നേത്രവ്രജാഃ പൗരജനസ്യ തസ്മിൻ

വിഹായ സർവാൻ നൃപതീൻ നിപേതുഃ

മദോൽകടേ രേചിതപുഷ്പവൃക്ഷാ

ഗന്ധദ്വിപേ വന്യ ഇവ ദ്വിരേഫഃ. 7

അന്വയഃ- പൗരജനസ്യ നേത്രവ്രജാഃ സർവാൻ നൃപതീൻ വിഹായ തസ്മിൻ ദ്വിരേഫഃ രേചിതപുഷ്പവൃക്ഷാ മദോൽകടേ വന്യ ഗന്ധദ്വിപേ ഇവ നിപേതുഃ

സാരം- പുരവാസികളുടെ നോട്ടങ്ങളെല്ലാം (മറ്റു) രാജാക്കൻന്മാരെയൊക്കെ വെടിഞ്ഞു അദ്ദേഹത്തിൽ, ഭ്രമരങ്ങൾ പൂമരങ്ങളെ ഒളിച്ചുപോയി മദം പൊട്ടി മണം പരത്തുന്ന കാട്ടാനയിലെന്നപോലെ ചെന്നുപറ്റി. (പൂമരങ്ങൾ തിങ്ങിനില്ക്കുന്ന സ്ഥലത്തെ കുറിയ്ക്കാനുദ്ദേശിച്ചാണ് കാട്ടാനയെ ഉപമാനമാക്കിയത്)

അഥ സ്തുതേ വന്ദിഭിരന്വയജ്ഞൈഃ

സോമാർക്കവംശ്യേ നരദേവലോകേ,

സഞ്ചാരിതേ ചാഗുരുസാരയോനൗ

ധൂപേ സമുത്സർപ്പതി വൈജയന്തീഃ, 8

പരോപകണ്ഠോപവലാശ്രയാണാം
കലാപിനാമുദ്ധതനൃത്യഹേതൗ
പ്രധ്മാതശംഖേ പരിതോ ദിഗന്താം-
സ്തൂര്യസ്വനേ മൂർച്ഛതി മംഗലാർത്ഥേ, 9

മനുഷ്യവാഹ്യം ചതുരസ്രയാന-
മധ്യാസ്യ കന്യാ പരിവാരശോഭി
വിവേശ മഞ്ചാന്തരരാജമാർഗ്ഗം
പതിംവരാ ക്ലുപ്തവിവാഹവേഷാ. 10

അന്വയഃ- അഥ അന്വയജ്ഞൈഃ വന്ദിഭിഃ സോമാർക്കവംശ്യേ നരദേവലോകേ സ്തുതേ അഗുരുസാരയോനൗ സഞ്ചാരിതേ ധൂപേ സമുത്സർപ്പതി വൈജയന്തീഃ പരോപകണ്ഠോപവലാശ്രയാണാം കലാപിനാം ഉദ്ധതനൃത്യഹേതൗ പ്രധ്മാതശംഖേ മംഗലാർത്ഥേ തൂര്യസ്വനേ ദിഗന്താൻ പരിതഃ മൂർച്ഛതി ച പതിംവരാ ക്ലുപ്തവിവാഹവേഷാ കന്യാ മനുഷ്യവാഹ്യം പരിവാരശോഭി ചതുരസ്രയാനം അധ്യാസ്യ മഞ്ചാന്തരരാജമാർഗ്ഗം വിവേശ.

സാരം- അനന്തരം വംശചരിത്രമറിയുന്ന വൈതാളികൻമാർ ചന്ദ്രവംശത്തിലും സൂര്യവംശത്തിലുമുള്ള രാജലോകത്തെ സ്തുതിച്ചതിനുശേഷം, അകിലിൻ കാതൽ എരിച്ചുയർത്തിയ ധൂപം കൊടിക്കൂറകളുടെ നേർക്ക് എഴുന്നു ചെല്കെ, (ഇടിമുഴക്കമെന്നോർത്തു) നഗരത്തിനടുത്ത ഉദ്യാനത്തിലുള്ള മയിലുകൾക്കു തിമർത്തു നൃത്തം വെപ്പാൻ കാരണമാംമാറു ശംഖൂത്തോടുകൂടി മാംഗളികമായ പെരുമ്പറയടി ദിക്കിലെമ്പാടും വ്യാപിയ്ക്കെ, ഭർത്തൃവരണത്തിനായി വേളിക്കോപ്പണിഞ്ഞ കന്യക ആളുകൾ ചുമക്കുന്നതും പരിവാരങ്ങളെക്കൊണ്ടു ശോഭിക്കുന്നതുമായ ചതുരപ്പല്ലക്കിലിരുന്ന് മഞ്ചങ്ങൾക്കു നടുവിലൂടെയുള്ള രാജമാർഗ്ഗത്തിൽ വന്നെത്തി.

തസ്മിൻ വിധാനാതിശയേ വിധാതുഃ
കന്യാമയേ നേത്രശതൈകലക്ഷ്യേ
നിപേതുരന്തഃകരണൈർന്നരേന്ദ്രാ,
ദേഹൈഃ സ്ഥിതാഃ കേവലമാസനേഷു 11

അന്വയഃ– കന്യാമയേ നേത്രശതൈകലക്ഷ്യേ തസ്മിൻ വിധാതുഃ വിധാനാതിശയേ നരേന്ദ്രാഃ അന്തഃകരണൈഃ നിപേതുഃ ദേഹൈഃ കേവലം ആസനേഷു സ്ഥിതാഃ

സാരം– കന്യകാരൂപവും നൂറുനൂറു കണ്ണുകൾക്ക് ഒരേ ലാക്കുമായ ആ വിധാതാവിന്റെ മികച്ച കൈവേലയിൽ രാജാക്കന്മാർ അന്തക്കരണങ്ങളെക്കൊണ്ടു ചെന്നുവീണു. ഉടലുകളെക്കൊണ്ടുമാത്രമേ ഇരിപ്പിടത്തിലിരുന്നുള്ളൂ. (മനസ്സിലുള്ള വിചാരങ്ങളും വികാരങ്ങളുമെല്ലാം അവളിലായി. തങ്ങളീ മഞ്ചങ്ങളിലാണിരിയ്ക്കുന്നതെന്നുപോലും അവരോർത്തില്ല.)

താം പ്രത്യഭിവ്യക്തമനോരഥാനാം
അഹീപതീനാം പ്രണയാഗ്രദൂത്യഃ
പ്രവാളശോഭാ ഇവ പാദപാനാം
ശൃംഗാരചേഷ്ടാ വിവിധാ ബഭൂവുഃ 12

അന്വയഃ– താം പ്രതി അഭിവ്യക്ത മനോരഥാനാം മഹീപതീനാം പ്രണയാഗ്രദൂത്യഃ ശൃംഗാരചേഷ്ടാഃ പാദപാനാം പ്രവാളശോഭാ ഇവ വിവിധാ ബഭൂവുഃ

അവളുടെ നേർക്ക് അഭിലാഷം വെളിവായ രാജാക്കന്മാരിൽ പ്രണയമറിയിയ്ക്കാനുള്ള ആദ്യദൂതികളായ ശൃംഗാരചേഷ്ടകൾ, വൃക്ഷങ്ങളിൽ തളിരൊളികളെന്നപോലെ പലതരത്തിൽ ആവിർഭവിച്ചു.

(ശൃംഗാരചേഷ്ടകൾ പ്രേമപാത്രത്തിന്റെ ശ്രദ്ധയെ ക്ഷണിയ്ക്കാനുള്ളവയാകയാൽ ദൂതിത്വാരോപം. അവയാകട്ടെ, അവരുടെ പൗരുഷഗുണങ്ങളെയല്ല, സാധാരണമായ ബാലിശത്വത്തെയാണ് സൂചിപ്പിച്ചതെന്നു താഴേവരുന്ന ഏഴു ശ്ലോകത്തിൽ കാണിക്കുന്നു)

കശ്ചിൽ കരാഭ്യാമുപഗൂഢനാള-

മാലോലപത്രാഭിഹതദ്വിരേഫം

രജോഭിരന്തഃ പരിവേഷബന്ധി

ലീലാരവിന്ദം ഭ്രമയാംചകാര 13

അന്വയഃ– കശ്ചിൽ കരാഭ്യാം ഉപഗൂഢനാളം ലീലാരവിന്ദം ആലോലപത്രാഭിഹത ദ്വിരേഫം രജോഭിഃ രന്തഃ പരിവേഷബന്ധി ഭ്രമയാംചകാര

സാരം– ഒരാൾ ഇരുകൈകൊണ്ടും തണ്ടിന്മേൽ പിടിച്ചിട്ടുള്ള കളിത്താമരയെ ഇളകുന്ന ഇതളുകളെക്കൊണ്ടു വണ്ടുകൾക്ക് അടികൊള്ളുമാറും (പാറുന്ന) പൊടികളെക്കൊണ്ടു അകത്തൊരു പരിവേഷമുണ്ടാകുമാറും ഇട്ടുതിരിച്ചു. (പരത്തിയ കൈപ്പടങ്ങളെ തമ്മിലുരസി തിരിയ്ക്കലാണിത്)

വിസ്രസ്തമംസാദപരൊ വിലാസീ

രത്നാനുവിദ്ധാംഗദകോടിലഗ്നം

പ്രാലംബമുൽകൃഷ്യ യഥാവകാശം

നിനായ സാചീകൃതചാരുവക്ത്രഃ 14

അന്വയഃ– അപരഃ വിലാസീ അംസാൽ വിസ്രസ്തം രത്നാനുവിദ്ധാംഗദകോടിലഗ്നം പ്രാലംബം ഉൽകൃഷ്യ സാചീകൃതചാരുവക്ത്രഃ യഥാവകാശം നിനായ

സാരം– മറ്റൊരുവിലാസി ചുമലിൽനിന്നഴിഞ്ഞു രത്നം പതിച്ചതോൾവളമേൽ കുരുങ്ങിക്കിടനന്ന തൂക്കുമാലയെ വിടുർത്തിയെടുത്ത് അഴകിയന്ന മുഖം ചെരിച്ചുനോക്കികൊണ്ട് യഥാസ്ഥാനത്തേയ്ക്കു മാറ്റി.

ആകുഞ്ചിതാഗ്രാംഗുലിനാ തതോന്യഃ

കിഞ്ചിത്സമാവർജ്ജിതനേത്രശോഭഃ

തിര്യഗ്വിസംസർപ്പിനഖപ്രഭേണ

പദേന ഹൈമം വിലിലേഖ പീഠം. 15

അന്വയഃ– തതഃ അന്യഃ കിഞ്ചിത്സമാവർജ്ജിത നേത്ര ശോഭഃ ആകുഞ്ചിതാഗ്രാംഗുലിനാ തിര്യഗ്വിസംസർപ്പിനഖ പ്രഭേണ പദേന ഹൈമം പീഠം വിലിലേഖ

സാരം– ഇനിയൊരാൾ ഒളികണ്ണുകളെ തെല്ലൊന്നു കീഴ്പതിച്ചിരുന്ന് വിരൽത്തുമ്പുകളല്പം മടക്കി നഖപ്രഭ വിലങ്ങനെ വീശുമാറായ കാൽകൊണ്ട് പൊല്പീഠത്തിൽ വരയ്ക്കുകയായി. (നഖം ചലിയ്ക്കുന്നതിന്നൊപ്പം അതിന്റെ ശോഭയും ചലിയ്ക്കുന്നു)

നിവേശ്യ വാമം ഭുജമാസനാർദ്ധേ
തത്സന്നിവേശാദധികോന്നതാംസഃ
കശ്ചിദ്വിവൃത്തത്രികഭിന്നഹാരഃ
ഗുഹൃത്സമാഭാഷണതൽപരോഭൂൽ. 16

അന്വയഃ– കശ്ചിൽ വാമം ഭുജം ആസനാർദ്ധേ നിവേശ്യ തത്സന്നിവേശാൽ അധികോന്നതാംസഃ വിവൃത്തത്രികഭിന്നഹാരഃ സുഹൃത്സമാഭാഷണതൽപരഃ അഭൂൽ.

സാരം– ഒരാൾ ഇടത്തേക്കയ്യ് ഇരിപ്പിടത്തിലൂന്നി ആ കുത്തിനിർത്തൽകൊണ്ടു ചുമൽ ഏറെയുയർന്ന് പിരടി തിരിച്ചതുകൊണ്ടു മുത്തുമാല ചിന്നമാറിരുന്ന് സുഹൃത്തിനോടു സംഭാഷണം ചെയ്‌വാനൊരുമ്പെട്ടു.

വിലാസിനീവിഭ്രമദന്തപത്ര–
മാപാണ്ഡുരം കേതകബർഹമന്യഃ
പ്രിയാനിതംബോചിതസന്നിവേശൈർ–
വ്വിപാടയാമാസ യുവാ നഖാഗ്രൈഃ 17

അന്വയഃ– അന്യഃ യുവാ വിലാസിനീവിഭ്രമദന്തപത്രം ആപാണ്ഡുരം കേതകബർഹം പ്രിയാനിതംബോചിത സന്നിവേശൈഃ നഖാഗ്രൈഃ വിപാടയാമാസ

സാരം– മറ്റൊരു ചെറുപ്പക്കാരൻ വിലാസിനിമാർക്ക് അഴകിൽ ചെവിയിലണിയാവുന്ന ഒട്ടു വെളുത്ത കൈതപ്പൂ വിതളിനെ പ്രിയയുടെ നിതംബത്തിൽ പെരുമാറുന്നമട്ടിൽ പിടിച്ചനഖത്തുമ്പുകൾകൊണ്ടുനുള്ളിപ്പൊളിച്ചു.

കുശേശയാതാമ്രതലേന കശ്ചിൽ

കരേണ രേഖാധ്വജലാഞ്ഛനേന

രത്നാംഗുലീയപ്രഭയാനുവിദ്ധാ-

നുദീരയാമാസ സലീലമക്ഷാൻ. 18

അന്വയഃ- കശ്ചിൽ കുശേശയാതാമ്രതലേന രേഖാധ്വജലാഞ്ഛനേന കരേണ രത്നാംഗുലീയ പ്രഭയാ അനുവിദ്ധാൻ അക്ഷാൻ സലീലം ഉദീരയാമാസ

സാരം- ഒരാൾ ഉള്ളംകൈ ചെന്താമരപ്പൂവുപോലെ തുടുത്തു രേഖാരൂപത്തിൽ കൊടിയടയാളമുള്ള കൈകൊണ്ട് രത്നമോതിരപ്രഭ പുരണ്ട ചൂതുകളെ കളിയായി തിരിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നു.

കശ്ചിദ്യഥാഭാഗമവസ്ഥിതേപി

സ്വസന്നിവേശാദ്വ്യതിലംഘിനീവ

വജ്രാംശുഗർഭാംഗുലിരന്ധ്രമേകം

വ്യാപാരയാമാസ കരം കിരീടേ. 19

അന്വയഃ- കശ്ചിൽ യഥാഭാഗം അവസ്ഥിതേ അപി സ്വസന്നിവേശാൽ വ്യതിലംഘിനി ഇവ കിരീടേ വജ്രാംശുഗർഭാംഗുലിരന്ധ്രം ഏകം കരം വ്യാപാരയാമാസ

സാരം- ഒരാൾ യഥാസ്ഥാനത്തിരിയ്ക്കുന്ന കിരീടത്തിന്മേൽ അതിന്റെ ഇരിപ്പിളകിയാലത്തെപ്പോലെ (അതിൽപതിച്ച) വജ്രങ്ങളുടെ കിരണങ്ങൾ വിരലിടകളിൽ തങ്ങുമാറ് ഒരു കൈകൊണ്ടു തടവി.

തതോ നൃപാണാം ശ്രുതവൃത്തവംശാ

പൂംവൽ പ്രഗല്ഭാ പ്രതിഹാരരക്ഷീ

പ്രാക് സന്നികർഷം മഗധധേശ്വരസ്യ

നീത്വാ കുമാരീമവദൽ സുനന്ദാ. 20

അന്വയഃ- തതഃ നൃപാണാം ശ്രുതവൃത്തവംശാ പൂംവൽ പ്രഗല്ഭാ സുനന്ദാ പ്രതിഹാരരക്ഷീ പ്രാക് മഗധധേശ്വരസ്യ സന്നികർഷം നീത്വാ കുമാരീം അവദൽ

സാരം– അനന്തരം രാജാക്കന്മാരുടെ ചരിത്രവും വംശവും പഠിച്ചറിഞ്ഞവളും ഒരു പുരുഷനെപ്പോലെ പ്രൗഢയുമായ സുനന്ദ എന്ന തവണക്കാരി ആദ്യം മഗധരാജാവിന്റെ സമീപത്തുകൊണ്ടുചെന്ന് കുമാരിയോടു പറഞ്ഞു

അസൗ ശരണ്യഃ ശരണോന്മുഖാനാ–
അഗാധസത്ത്വോ മഗധപ്രതിഷ്ഠഃ
രാജാ പ്രജാരഞ്ജനലബ്ധവർണ്ണഃ
പരന്തപോ നാമ യഥാർത്ഥനാമാ 21

അന്വയഃ– മഗധപ്രതിഷ്ഠഃ പരന്തപഃ നാമ യഥാർത്ഥനാമാ അസൗ രാജാ ശരണോന്മുഖാനാം ശരണ്യഃ അഗാധസത്ത്വഃ പ്രജാരഞ്ജനലബ്ധവർണ്ണഃ

സാരം– മഗധം വാഴുന്ന പരന്തപൻ (ശത്രുക്കളെ എരിയ്ക്കുന്നവൻ) എന്ന പൊരുളിന്നൊത്ത പേരോടുകൂടിയ ഈ രാജാവ് ശരണം പ്രാപിച്ചവരെ രക്ഷിപ്പാൻ നോറ്റിരിക്കുന്നവനാണ്, ഗംഭീരസ്വഭാവനാണ്, പ്രജകളെ ഇണക്കുന്നതിൽ സമർത്ഥനാണ്.

കാമം നൃപാഃ സന്തു സഹസ്രശോന്യേ,
രാജന്വതീമാഹുരനേന ഭൂമിം,
നക്ഷത്രതാരാഗ്രഹസങ്കുലാപി
ജ്യോതിഷ്മതീ ചന്ദ്രമസൈവ രാത്രിഃ 22

അന്വയഃ– അന്യേ സഹസ്രശഃ നൃപാഃ സന്തു കാമം അനേന ഭൂമിം രാജന്വതീം ആഹുഃ രാത്രിഃ നക്ഷത്രതാരാഗ്രഹ സങ്കുലാ അപി ചന്ദ്രമസാ ഏവ ജ്യോതിഷ്മതീ

സാരം– വേറെ ആയിരക്കണക്കിൽ രാജാക്കന്മാർ ഇരുന്നുകൊള്ള ട്ടെ, ഇദ്ദേഹത്തെക്കൊണ്ടാണ് ഭൂമി രാജന്വതി (നല്ല രാജാവുള്ളത്) ആയ തെന്ന് (ആളുകൾ പറയുന്നു). രാത്രി, നക്ഷത്രങ്ങളെക്കൊണ്ടും താരാഗ്രഹ ങ്ങളെക്കൊണ്ടും നിറഞ്ഞതായാലും ചന്ദ്രനെക്കൊണ്ടാണല്ലോ ജ്യോതി ഷ്മതിയാകുന്നത്.

ക്രിയാപ്രബന്ധാദയമധ്വരാണാ-

മജസ്രമാഹൂതസഹസ്രനേത്രഃ

ശച്യാശ്ചിരം പാണ്ഡുകപോലലംബാൻ

മന്ദാരശൂന്യാനളകാംശ്ചകാര. 23

അന്വയം- അയം അധ്വരാണാം ക്രിയാപ്രബന്ധാൽ അജസ്രം ആഹൂത സഹസ്രനേത്രഃ ശച്യാഃ അളകാൻ ചിരം പാണ്ഡുകപോലലംബാൻ മന്ദാരശൂന്യാൻ ചകാര.

സാരം- ഇദ്ദേഹം തുടരെത്തുടരെ യാഗങ്ങൾ നടത്തി ഇന്ദ്രനെ ആവാഹിച്ചുപോന്നതുകൊണ്ട് ശചീദേവിയുടെ കുറുനിരകളെ ഏറെക്കാലം വിളർത്ത കവിൾത്തടത്തിലേയ്ക്കു തൂങ്ങുന്നവയും മന്ദാരപ്പൂവണിയലില്ലാത്തവയുമാക്കിച്ചെയ്തു.

(ഭർത്തൃവിരഹംമൂലം കവിൾ വിളർത്തു, വിരഹിണികൾ ശരീരസംസ്കാരം ചെയയ്യാറില്ലാത്തതിനാൽ കുറുനിരയിൽ പൂവണിയുകയാകട്ടെ, അവ നീളുമ്പോൾ വെട്ടിച്ചെറുക്കുകയാവട്ടേ ചെയ്തിരുന്നില്ല)

അനേന ചേദിച്ഛസി ഗൃഹമാണം

പാണിം വരേണ്യേന, കുരു പ്രവേശേ

പ്രാസാദവാതായനസംശ്രിതാനാം

നേത്രോത്സവം പുഷ്പുരാംഗനാനാം. 24

അന്വയം- (ത്വം) വരേണ്യേന അനേന ഗൃഹമാണം പാണിം ഇച്ഛസി ചേൽ പ്രവേശേ പ്രാസാദവാതായന സംശ്രിതാനാം പുഷ്പുരാംഗനാനാം നേത്രോത്സവം കുരു

സാരം- നിനക്കു വരണാർഹനായ ഇദ്ദേഹം പാണിഗ്രഹണം ചെയ്താൽക്കൊള്ളാമെന്നുണ്ടെങ്കിൽ, (ഭർത്തൃപുര) പ്രവേശസമയത്ത് പാടലിപുത്രത്തിലെ മാളികജ്ജനാലകളിൽ വന്നുനില്ക്കുന്ന പൗരസ്ത്രീകളുടെ കണ്ണിന് ഒരുത്സവമുണ്ടാക്കിക്കൊടുക്കാം

(നേത്രോത്സവം, തങ്ങളുടെ രാജ്ഞിയായി ഒരു ലോകോത്തരസുന്ദരിയെ കാണൽതന്നെ)

ഏവം തയോക്തേ തമവേക്ഷ്യ കിഞ്ചി-

ദ്വിസ്രംസിദൂർവാങ്കമധൂകമാലാ

ഋജുപ്രണാമക്രിയയൈവ തന്വീ

പ്രത്യാദിദേശൈനമഭാഷമാണാ. 25

അന്വയം– തയാ ഏവം ഉക്തേ തന്വീ തം അവേക്ഷ്യ അഭാഷമാണാ കിഞ്ചിദ്വിസ്രംസിദൂർവാങ്കമധൂകമാലാ ഋജുപ്രണാമക്രിയയാ ഏവ ഏനം പ്രത്യാദിദേശ

സാരം– അവളിപ്രകാരം പറഞ്ഞു നിർത്തിയപ്പോൾ, ഇന്ദുമതി അദ്ദേഹത്തെ ഒന്നു നോക്കി, ഒന്നും പറയാതെ, കറുകനാമ്പു ചേർത്തു കൊരുത്ത ഇരിപ്പപ്പൂമാല കുറഞ്ഞൊന്നിളിയുമാറ് നേരെ ഒരു നമസ്കാരം ചെയ്തിട്ടുതന്നെ ഇദ്ദേഹത്തെ നിഷേധിച്ചു.

(ഋജുവായ നമസ്കാരം വരണാഭിലാഷമില്ലായ്മയെ സൂചിപ്പിക്കുന്നു)

താം സൈവ വേത്രഗ്രഹണേ നിയുക്താ

രാജാന്തരം രാജസുതാം നിനായ

സമീരണോത്ഥേവ തരംഗരേഖാ

പദ്മാന്തരം മാനസരാജഹംസീം. 26

അന്വയം– താം രാജസുതാം സാ വേത്രഗ്രഹണേ നിയുക്താ ഏവ രാജാന്തരം മാനസരാജഹംസീം സമീരണോത്ഥാ തരംഗരേഖാ പദ്മാന്തരം ഇവ നിനായ

സാരം– ആ രാജപുത്രിയെ ആ വേത്രവതിതന്നെ മറ്റൊരു രാജാവിന്റെ അരികിലേയ്ക്ക് മാനസസരസ്സിലെ അരയന്നപ്പിടയെ കാറ്റേറ്റുയർന്ന ചിറ്റോളം മറ്റൊറു താമരപ്പൂവിന്റെ ഇമികിലേയ്ക്കെന്നപോലെ കൊണ്ടുപോയി.

ജഗദാ ചൈനാ, മയമംഗനാഥഃ

സുരാംഗനാപ്രാർത്ഥിതയൗവനശ്രീഃ

വിനീതനാഗഃ കില സൂത്രകാരൈ–

രൈന്ദ്രം പദം ഭൂമിഗതോപി ഭുംക്തേ. 27

അന്വയം– ഏനാം ജഗദാ ച അയം അംഗനാഥഃ സുരാംഗനാപ്രാർത്ഥചഃ യൗവനശ്രീഃ സൂത്രകാരൈ വിനീത നാഗഃ ഭൂമിഗതഃ അപി ഐന്ദ്രം പദം ഭുംക്തേ

സാരം– ഇവളോടു പറയുകയും ചെയ്തു, ഈ അംഗരാജാവ്, ദേവസ്ത്രീകളാൽ കൊതിയ്ക്കപ്പെട്ട താരുണ്യലക്ഷ്മിയോടുകൂടിയവനാണ്, സൂത്രപ്രണേതാക്കളാൽ പാവു പഠിപ്പിയ്ക്കപ്പെട്ട ആനകളോടുകൂടിയവനാണ്, (അങ്ങിനെ) ഭൂമിയിലിരുന്നിട്ടും ഇന്ദ്രപദത്തെ അനുഭവിയ്ക്കുന്നു.

അനേന പര്യാസയതാശ്രുബിന്ദൂൻ
മുക്താഫലസ്ഥൂലതമാൻ സ്തനേഷു
പ്രത്യർപ്പിതാഃ ശത്രുവിലാസിനീനാ–
മുന്മുച്യ സൂത്രേണ വിനൈവ ഹാരാഃ 28

അന്വയം– ശത്രുവിലാസിനീനാ സ്തനേഷു മുക്താഫലസ്ഥൂലതമാൻ അശ്രുബിന്ദുൻ പര്യാസയതാ അനേന ഉന്മുച്യ സൂത്രേണ വിനാ ഹാരാഃ ഏവ പ്രത്യർപ്പിതാഃ

സാരം– ശത്രുക്കളുടെ പെൺകൊടിമാർക്കുള്ള സ്തനതടങ്ങളിൽ മുത്തുമണികൾപപോലുള്ള വലിയ കണ്ണുനീർത്തുള്ളികളെ നിരത്തിക്കൊടുത്ത ഇദ്ദേഹത്താൽ (മുമ്പുള്ളവ) അഴിച്ചുനീക്കി നൂലില്ലാത്തമുത്തുമാലകൾതന്നെ പകരം കെട്ടിച്ചു കൊടുത്തിരിയ്ക്കുന്നു.

നിസർഗ്ഗഭിന്നാസ്പദമേകസംസ്ഥ–
മസ്മിൻ ദ്വയം ശ്രീശ്ച സരസ്വതീ ച
കാന്ത്യാ ഗിരാ സൂനൃതയാ ച യോഗ്യാ
ത്വമേവ കല്യാണി, തയോസ്തൃതീയാ 29

അന്വയം– നിസർഗ്ഗഭിന്നാസ്പദം ദ്വയം ശ്രീഃ ച സരസ്വതീ ച അസ്മിൻ ഏകസംസ്ഥം കല്യാണി കാന്ത്യാ സൂനൃതയാ ഗിരാ ച ത്വം ഏവ തയോഃ തൃതീയാ യോഗ്യാ

സാരം– പ്രകൃത്യാ ഒരുമിച്ചിരിയ്ക്കാത്ത രണ്ടെണ്ണം, ശ്രീയും സരസ്വതിയും, ഇദ്ദേഹത്തിൽ ഒന്നിച്ചിരിയ്ക്കുന്നു, ഭദ്രേ, കാന്തികൊണ്ടും പ്രിയസത്യമായ വാക്കുകൊണ്ടും നീ തന്നെയാണ് അവർക്കു മൂന്നാമത്തവളായിരിപ്പാൻ തക്കഒറ്റ

അഥാംഗരാജാദവതാര്യ ചക്ഷു-

ര്യാഹീതി ജന്യാമവദൽ കുമാരീ

നാസൗ ന കാമ്യോ, ന ച വേദ സമ്യഗ്

ദ്രഷ്ടും ന സാ, ഭിന്നരുചിർഹി ലോകഃ 30

അന്വയം– അഥ കുമാരീ അംഗരാജാൽ ചക്ഷു അവതാര്യ യാഹി ഇതി ജന്യാം അവദൽ ന അസൗ ന കാമ്യഃ ന ച സാ സമ്യഗ് ദ്രഷ്ടും ന വേദ ലോകഃ ഭിന്നരുചിഃ ഹി

സാരം– അപ്പോൾ കുമാരി അംഗരാജാവിൽനിന്നു കണ്ണെടുത്തിട്ട് നടക്കൂ എന്നു തുണക്കാരിയോടു പറഞ്ഞു, ഇദ്ദേഹം കാമിയ്ക്കത്തക്കവന ല്ലായ്കയില്ല, അവൾ വേണ്ടുംപോലെ കാണാൻ കഴിയാത്തവളുമല്ല. ലോകത്തിന്റെ രുചി പലതരമാണല്ലോ.

തതഃ പരം ദുഷ്പ്രസഹം ദ്വിഷദ്ഭിർ-

ന്നൃപം നിയുക്താ പ്രതിഹാരഭൂമൗ

നിദർശയാമാസ വിശേഷദൃശ്യ-

മിന്ദും നവോത്ഥാനമിവേന്ദുമത്യൈ. 31

അന്വയം– തതഃ പ്രതിഹാരഭൂമൗ നിയുക്താ ദ്വിഷദ്ഭിഃ ദുഷ്പ്ര സഹം വിശേഷദൃശ്യം പരം നൃപം നവോത്ഥാനം ഇന്ദും ഇവ ഇന്ദുമ ത്യൈ നിദർശയാമാസ

സാരം– അനന്തരം നടയിൽത്തവണക്കാരി ശത്രുക്കൾക്കു പൊറു ക്കരുതാത്തവനും വിശേഷേണ ദർശനീയനുമായ മറ്റൊരു രാജാവിനെ, പുതുതായുദിച്ച ചന്ദ്രനെ എന്നപോലെ, ഇന്ദുമതിയ്ക്കു കാണിച്ചുകൊടു ത്തു.

അവന്തിനാഥോയമുദഗ്രബാഹുർ-

വിശാലവക്ഷാസ്തനുവൃത്തമധ്യഃ

ആരോപ്യ ചക്രഭ്രമമുഷ്ണതേജാ-

സ്ത്വഷ്ടേവ യത്നോല്ലിഖിതോ വിഭാതി. 32

അന്വയം– ഉഗ്രബാഹുഃ വിശാലവക്ഷാഃ തനുവൃത്തമധ്യഃ അയം അവന്തിനാഥഃ ത്വഷ്ടാ ചക്രഭ്രമം ആരോപ്യ യത്നോല്ലിഖിതഃ ഇവ വിഭാതി

സാരം– നീണ്ട കൈകളും വിരിഞ്ഞ മാറും കുറുകിവട്ടമൊത്ത അരക്കെട്ടുമുള്ള ഈ അവന്തിരാജാവ് ത്വഷ്ടാവു തിരിടക്രത്തിൽക്കയറ്റി പണിപ്പെട്ടു കടഞ്ഞൊരുക്കിയ സൂര്യനെന്ന പൊലെ ശോഭിക്കുന്നു.

അസ്യ പ്രയാണേഷു സമഗ്രശക്തേ–
രഗ്രേ സരൈർവാജിഭിരുദ്ധതാനി
കുർവന്തി സാമന്തശിഖാമണീനാം
പ്രഭാപ്രരൊഹാസ്തമയം രജാംസി 33

അന്വയം– സമഗ്രശക്തേഃ അസ്യ പ്രയാണേഷു അഗ്രേസരൈഃ വാജിഭിഃ ഉദ്ധതാനി രജാംസി സാമന്തശിഖാമണീനാം പ്രഭാ പ്രരോഹാസ്തമയം കുർവന്തി

സാരം– (പ്രഭുമന്ത്രോത്സാഹ) ശക്തികൾ തികഞ്ഞ ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ (ജൈത്ര) യാത്രകളിൽ മുമ്പേ നടക്കുന്ന കുതിരകൾ ചവുട്ടിപ്പൊന്തിക്കുന്ന പോടികൾ (ചെന്നുപറ്റി) സാമന്തന്മാരുടെ ചൂഡാരത്നങ്ങളുടെ കതിർ നാളങ്ങളെ അസ്തമിപ്പിച്ചുവിടുന്നു.

അസൗ മഹാകാളനികേതനസ്യ
വസന്നദൂരേ കില ചന്ദ്രമൗലേഃ
തമിസ്രപക്ഷേപി സഹ പ്രിയാഭിർ–
ജ്ജ്യോത്സ്നാവതോ നിർവിശതി പ്രദോഷാൻ. 34

അന്വയം– അസൗ മഹാകാളനികേതനസ്യ ചന്ദ്രമൗലേഃ അദൂരേ വസൻ തമിസ്രപക്ഷേ അപി പ്രിയാഭിഃ സഹ ജ്ജ്യോത്സ്നാവതഃ പ്രദോഷാൻ നിർവിശതി കില

സാരം– ഇദ്ദേഹം മഹാകാളത്തിൽ വാണരുളുന്ന തിങ്കൾ മൗലിയുടെ അരികെത്തന്നെ പാർക്കുന്നതുകൊണ്ട് കറുത്ത പക്ഷത്തിൽപപ്പോലും പ്രിയമാരോടുകൂടി നിലാവുള്ള രാത്രികളെ അനുഭവിയ്ക്കുന്നുണ്ടുപോൽ.

അനേന യൂനാ സഹ പാർത്ഥിവേന

രംഭോരു, കച്ചിന്മനസോ രുചിസ്തേ

സിപ്രാതരംഗാനിലകമ്പിതാസു

വിഹർത്തുമുദ്യാനപരമ്പരാസു? 35

അന്വയം– രംഭോരു അനേന യൂനാ പാർത്ഥിവേന സഹ സിപ്രാത രംഗാനിലകമ്പി താസു ഉദ്യാനപരമ്പരാസു വിഹർത്തും തേ മനസഃ കച്ചിൽ രുചിഃ

സാരം– സുന്ദരി, ഈ യുവാവായ രാജാവിനോടൊപ്പം സിപ്രാനദിയിലെ ഓളക്കാറ്റുകളേറ്റുലയുന്ന പൂങ്കാവിൻനിരകളിൽ വിഹരിക്കുവാൻ നിന്റെ മനസ്സിന്നു പ്രിയം തോന്നുന്നുണ്ടോ?

തസ്മിന്നഭിദ്യോതിതബന്ധുപദ്മേ

പ്രതാപസംശോഷിതശത്രുപങ്കേ

ബബന്ധ സാ നോത്തമസൗകുമാര്യാ

കുമുദ്വതീ ഭാനുമതീവ ഭാവം 36

അന്വയം– അഭിദ്യോതിതബന്ധുപദ്മേ പ്രതാപസംശോഷിത ശത്രുപങ്കേ തസ്മിൻ ഉത്തമസൗകുമാര്യാ സാ ഭാനുമതി കുമുദ്വതീ ഇവ ഭാവം ന ബബന്ധ

സാരം– ബന്ധുക്കളാകുന്ന താമരപ്പൂവുകളെ ഉല്ലസിപ്പിച്ചവനും പ്രതാപംകൊണ്ടു ശത്രുക്കളാകുന്ന ചളിയെ വരട്ടിയവനുമായ അദ്ദേഹത്തിൽ മികച്ച സൗകുമാര്യത്തോടുകൂടിയ അവൾ, സൂര്യനിൽ ആമ്പലെന്നപോലെ മനസ്സണച്ചില്ല.

താമഗ്രതസ്താമരസാന്തരാഭാ–

മനൂപരാജസ്യ ഗുണൈരനൂനാം

വിധായ സൃഷ്ടിം ലളിതാം വിധാതുർ–

ജ്ജഗാദ ഭൂയഃ സുദതീം സുനന്ദാ. 37

അന്വയം– സുനന്ദാ താമരസാന്തരാഭാം ഗുണൈഃ അനൂനാം വിധാതുഃ ലളിതാം സൃഷ്ടിം താം സുദതീം അനൂപരാജസ്യ അഗ്രതഃ വിധായ ഭൂയഃ ജജഗാദ

സാരം– സുനന്ദ താമരപ്പൂവിന്റെ അകംപോലെ അഴകുറ്റവളും ഗുണങ്ങളിൽ കുറവറ്റവളും വിധാതാവിന്റെ കോമളസൃഷ്ടിയുമായ ആ സുന്ദരിയെഅനുപരാജാവിന്റെ മുമ്പാകെ കൊണ്ടു ചെന്നിട്ട് വീണ്ടും പറഞ്ഞു.

സംഗ്രാമനിർവിഷ്ടസഹസ്രബാഹു–
രഷ്ടാദശദ്വീപനിഖാതയൂപഃ
അനന്യസാധാരണരാജശബ്ദോ
ബഭൂവ യോഗീ കില കാർത്തവീര്യഃ. 38

അന്വയം– സംഗ്രാമനിർവിഷ്ട സഹസ്രബാഹുഃ അഷ്ടാദശദ്വീപ നിഖാതയൂപഃ അനന്യസാധാരണരാജശബ്ദഃ കാർത്തവീര്യഃ യോഗീ ബഭൂവ കില

സാരം– യുദ്ധങ്ങൾക്കുതകിയ ആയിരം കൈകളോടു കൂടിയവനും പതിനെട്ടു ദ്വീപിലും യൂപം നാട്ടിയവനും മറ്റാർക്കുമില്ലാത്ത രാജാവെന്ന പേരോടു കൂടിയവനുമായി കാർത്തവീര്യനെന്ന യോഗി ഉണ്ടായിരുന്നുപോൽ.

അശാര്യചിന്താസമകാലമേവ
പ്രാദുർഭവംശ്ചാപധരഃ പുരസ്താൽ
അന്തഃശരീരേഷ്വപി യഃ പ്രജാനാം
പ്രത്യാദിദേശാവിനയം വിനേതാ. 39

അന്വയം– യഃ വിനേതാ അശാര്യചിന്താസമകാലം ഏവ ചാപധരഃ പുരസ്താൽ പ്രാദുർഭവൻ പ്രജാനാം അന്തഃശരീരേഷു അപി അവിനയം പ്രത്യാദിദേശ

സാരം– യാതോരു വിനേതാവ് ചെയ്യരുതാത്തതു വിചാരിക്കുമ്പാഴെയ്ക്ക് തന്നെ വില്ലുമായി മുമ്പിൽ പ്രത്യക്ഷപ്പെട്ടിട്ട്, പ്രജകളുടെ അന്തകരണത്തിൽനിന്നു പോലും നെറികേടിനെ അകറ്റിക്കളഞ്ഞു.

ജ്യാബന്ധനിഷ്പന്ദഭുജേന യസ്യ

വിനാശ്വസദ്വക്ത്രപരമ്പരേണ

കാരാഗൃഹേ നിർജ്ജിതവാസവേന

ലങ്കേശ്വരേണോഷിതമാ പ്രസാദാൽ 40

അന്വയം– യസ്യ ആ പ്രസാദാൽ നിർജ്ജിതവാസവേന ലങ്കേശ്വരേണ ജ്യാബന്ധനിഷ്പന്ദഭുജേന വിനാശ്വസദ്വക്ത്രപരമ്പ രേണ കാരാഗൃഹേ ഉഷിതം

സാരം– യാതൊരാൾ തെളിയുന്നതുവരെ, ഇന്ദ്രനെ വെന്ന രാവ ണന്ന് വിൽഞാൺകെട്ടുകൊണ്ട് കയ്യനക്കരുതാതെ മുഖനിരയിലൂടെ നെടുവീർപ്പിട്ടും കൊണ്ട് കാരാഗൃഹത്തിൽ പാർക്കേണ്ടിവന്നു.

തസ്യാന്വയേ ഭൂപതിരേഷ ജാതഃ

പ്രതീപ ഇത്യാഗമവൃദ്ധസേവീ,

യേന ശ്രിയഃ സംശ്രയദോഷരൂഢം

സ്വഭാവലോലേത്യയശഃ പ്രമൃഷ്ടം 41

അന്വയം– തസ്യ അന്വയേ പ്രതീപഃ ഇതി ആഗമവൃദ്ധസേവീ ഏഷ ഭൂപതിഃ ജാതഃ യേന സംശ്രയദോഷരൂഢം സ്വഭാവലോലാ ഇതി ശ്രിയഃ അയശഃ പ്രമൃഷ്ടം

സാരം– അദ്ദേഹത്തിന്റെ വംശത്തിലാണ് പ്രതീപനെന്നു പേരായി ശ്രുതികളെയും വൃദ്ധന്മാരെയും ഭജിച്ചുകൊണ്ടിരിയ്ക്കുന്ന ഈ രാജാവു ജനിച്ചത്, ഇദ്ദേഹത്താൽ സ്വാഭാവികമായി ഉറച്ചിരിയ്ക്കാത്തവൾ എന്നുള്ള (വാസ്തവത്തിൽ) ആശ്രയത്തിന്റെ കുറ്റംകൊണ്ടുണ്ടായിവന്ന ശ്രീയുടെ അയശസ്സ് മായ്ച്ചുകളയപ്പെട്ടു.

ആയോധനേ കൃഷ്ണഗതിം സഹായ–

മവാപ്യ യഃ ക്ഷത്രിയകാളരാത്രിം

ധാരാം ശിതാം രാമപരശ്വധസ്യ

സംഭാവയത്യുൽപലപത്രസാരാം. 42

അന്വയം– യഃ ആയോധനേ കൃഷ്ണഗതിം സഹായം അവാപ്യ ക്ഷത്രിയകാളരാത്രിം രാമപരശ്വധസ്യ ശിതാം ധാരാം ഉൽപലപത്രസാരാം സംഭാവയതി

സാരം– ഇദ്ദേഹം യുദ്ധത്തിൽ അഗ്നിയെ തുണയായി നേടിയിട്ടുള്ളതുകൊണ്ട്, ക്ഷത്രിയന്മാർക്കു സംഹാരരാത്രിയായ രാമപരശുവിന്റെ മൂർച്ചയുള്ള വായ്ത്തലയെപ്പറ്റികരിങ്കൂവളപ്പൂവിതളോളമേ കരുത്തുള്ളൂ എന്നു വിചാരിയ്ക്കുന്നു.

അസ്യാങ്കലക്ഷ്മീർഭവ ദീർഘബാഹോർ–
മ്മാഹിഷ്മതീവപ്രനിതംബകാഞ്ചീം
പ്രാസാദജാലൈർജ്ജലവേണിരമ്യാം
രേവാം യദി പ്രേക്ഷിതുമസ്തി കാമഃ. 43

അന്വയം– പ്രാസാദജാലൈഃ മാഹിഷ്മതീവപ്രനിതംബകാഞ്ചീം ജലവേണിരമ്യാം രേവാം പ്രേക്ഷിതും കാമഃ അസ്തി യദി ദീർഘബാഹോഃ അസ്യ അങ്കലക്ഷ്മീഃ ഭവ

സാരം– മാളികപ്പുറങ്ങളിലിരുന്നു, മാഹിഷ്മതിയുടെ കോട്ടമതിലാകുന്ന നിതംബത്തിന്ന് അരഞ്ഞാണായ നീരൊഴുക്കിനാൽ മനോഹരമായ രേവയെ കണ്ടാൽക്കൊള്ളാമെന്നുണ്ടെങ്കിൽ ദീർഘബാഹുവായ ഇദ്ദേഹത്തിന്റെ മടിയിൽ ലക്ഷ്മിയായിരുന്നുകൊള്ളുക.

തസ്യാഃ പ്രകാമം പ്രിയദർശനോപി
ന സ ക്ഷിതീശോ രുചയേ ബഭൂവ,
ശരൽപ്രമൃഷ്ടാംബുധരോപരോധഃ
ശശീവ പര്യാപ്തകലോ നളിന്യാഃ 44

അന്വയം– പ്രകാമം പ്രിയദർശനഃ അപി സഃ ക്ഷിതീശഃ തസ്യാഃ ശരൽപ്രമൃഷ്ടാംബുധരോപരോധഃ പര്യാപ്തകലഃ ശശീ നളിന്യാഃ ഇവ രുചയേ ന ബഭൂവ

സാരം– ഏറ്റവുമധികം കാഴ്ചയ്ക്കിമ്പമുള്ളവനെങ്കിലും ആ രാജാവ് അവൾക്ക്, ശരൽക്കാലത്താൽ കാർമൂടലകന്നു കലകൾ തികഞ്ഞ പൂന്തിങ്കൾ താമരപ്പൊയ്കയ്ക്കെന്ന പോലെ പ്രീതിയ്ക്കു വിഷയമായില്ല.

സാ ശൂരസേനാധിപതിം സുഷേണ–
മുദ്ദിശ്യ ലോകാന്തരഗീതകീർത്തിം
ആചാരശുദ്ധോഭയവംശദീപം
ശുദ്ധാന്തരക്ഷ്യാ ജഗദേ കുമാരീ. 45

അന്വയം– ലോകാന്തരഗീതകീർത്തിം ആചാരശുദ്ധോഭയവംശദീപം ശൂരസേനാധിപതിം സുഷേണം ഉദ്ദിശ്യ ശുദ്ധാന്തരക്ഷ്യാ സാ കുമാരീ ജഗദേ

സാരം– മറ്റുലോകങ്ങളിൽകൂടി ഗാനം ചെയ്യപ്പെടുന്ന കീർത്തിയോടുകൂടിയവനും ആചാരത്താൽ ശുദ്ധമായ ഇരു (മാതൃപിതൃ) വംശത്തിന്നും പ്രകാശകനും ശൂരസേനത്തിലെ രാജാവുമായ സുഷേണനെക്കുറിച്ച് അന്തഃപുരപാലിക ആ കുമാരിയോടു പറഞ്ഞു.

നീപാന്വയഃ പാർത്ഥിവ ഏഷ യജ്വാ,
ഗുണൈര്യമാശ്രിത്യ പരസ്പരേണ
സിദ്ധാശ്രമം ശാന്തമിവൈത്യ സത്ത്വൈർ–
നൈസർഗ്ഗികോപ്യുത്സസൃജേ വിരോധഃ. 46

അന്വയം– ഏഷ പാർത്ഥിവഃ നീപാന്വയഃ യജ്വാ (ച) യം ആശ്രിത്യ ഗുണൈഃ ശാന്തം സിദ്ധാശ്രമം ഏത്യ സത്ത്വൈഃ ഇവ നൈസർഗ്ഗികഃ പരസ്പരേണ വിരോധഃ അപി ഉത്സസൃജേ

സാരം– ഈ രാജാവ് നീപന്റെ വംശത്തിൽ ജനിച്ചവനും വിധിയാംവണ്ണം യജ്ഞം ചെയ്തവനുമാണ്, ഇദ്ദേഹത്തിൽ പുകിയിട്ടു ഗുണങ്ങളാൽ, സിദ്ധന്മാരുടെ ശാന്തമായ ആശ്രമം പുകിയിട്ടു ജന്തുക്കളാലെന്നപോലെ സ്വാഭാവികമായുള്ള അന്യോന്യവിരോധംപോലും ഉപേക്ഷിയ്ക്കപ്പെട്ടിരിയ്ക്കുന്നു.

नीतिशतकम् Selected verses

1. यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः।
अस्मत्कृते च परिशुष्यति काचिदन्या
धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च।।

2. अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति।।

3. साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम्।।

4. येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।।

5. केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।

6. विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः।।

7. जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।।

8. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमजनाः न परित्यजन्ति।।

9. सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः।।

10. यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते।।

11. दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति।।

12. दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सन्
मणिनालंकृतः सर्पः किमसौ न भयंकरः।।

13. आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।।

14. विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।।

15. प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम्।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते।।

16. भवान्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।

17. पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः।।

18. रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम्।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः।।

19. निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः।।

20. नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा।
भाग्यानि पूर्वतपसा खलु संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः।।

Module IV

Apllied Grammer

व्याकरणात्मकटिप्पणी

अज्ञः	-	न जानाति ज्ञति अज्ञः नञ् तत्पुरुषसमासः।
आराध्यः	-	आ उपसर्गः- राध् धातु :+ ण्यत् प्रत्ययः।
सुखतरम्	-	सुखशब्दः तरप् प्रत्ययः
आराध्यते	-	आ उपसर्ग + कर्मणि यक्, लट् लकारः प्रथमपुरुषः एकवचनम्
ज्ञानलवदुर्विदग्धम्	-	ज्ञानस्य लवेन दुर्विदग्धः तम् तृतीया तत्पुरुषसमासः
रञ्जयति	-	रञ्जयति - रञ्ज् धातु, णिच् प्रत्ययः, लट्- प्र.पु.ए.व।
साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः	-	साहित्येन सङ्गीतेन कलया च विहीनः, तत्पुरुष समासः।
पुच्छविषाणहीन :	-	पुच्छेन विषाणेन च हीनः तत्पुरुषसमासः
खादन्	-	खाद् धातु शतृ प्रत्ययः, प्र.पु.ए.व.
जीवमानः	-	जीव धातु, शानच् प्रत्ययः, प्र.पु.ए.व.
खादन्नपि	-	खादन् + अपि
जीवमानस्तद्भागधेयम्	-	जीवमानः + तत् + भागधेयम्
मर्त्यलोके	-	मर्त्यानां लोके षष्ठी तत्पुरुषसमासः
भारभूताः	-	भार इव भुताः - कर्मधारयसमासः।
मनुष्यरूपेण	-	मनुष्यस्य रूपेण - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
चरन्ति	-	चर् धातुः, लट् लकारः, प्र. पु. ए. व.
तपः + न	-	तपो न
मृगाश्चरन्ति	-	मृगाः + चरन्ति
भूषयन्ति	-	भूष् धातुः, लट्, प्र.पु. ब. व
चन्द्रोज्वला	-	चन्द्र इव उज्वलाः, कर्मधारयसमासः
विलेपनं	-	वि उपसर्गः, लिप् धातुः + ल्युट् प्रत्ययः
समलङ्करोति	-	सम् अलम् च अपसर्गौ कृ धातु, लट्, प्र. पु. एकवचनम्
वाग्भूषणम्	-	वाक् एव भूषणम्, कर्मधारयसमासः
न + अलङ्कृताः	-	नालङ्कृताः
वाणी + एका	-	वाण्येका
वाक् + भूषणं	-	वाग्भूषणम्
प्रच्छन्नगुप्तं	-	प्रच्छन्नं च तद् गुप्तं च - कर्मधारयसमासः।
भोगकरी	-	भोगं करोति इति - उपपदसमासः।
यशः सुखकरी	-	यश च सुखं च इति यशः सुखे ते करोति इति - उपपद समास
बन्धुजनः	-	बन्धुः एव जनः - कर्मधारयसमासः

पूज्यते	-	पूज् धातुः कर्मणि यक् प्रत्यसः लट् प्र. पू. ए. व
विद्याविहीनः	-	विद्याया विहीनः - तृतीया तत्पुरुषसमासः
हरति	-	हृ धातुः, लट् लकारः - प्र.पु.ए.व।
सिञ्चति	-	सिञ्च, धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व.।
वाचि	-	वाक्शब्दः, सप्तमी. ए.व
मानोन्नतिम्	-	मानस्य उन्नतिः, ताम् - षष्ठि तत्पुरुषसमासः
दिशति	-	दिश् धातु, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
अपाकरोति	-	अप + आ उपसर्ग, कृ धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व.।
प्रसादयति	-	प्र उपसर्ग, सद् धातु + णिच् प्रत्यय लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
तनोति	-	तन् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
सत्सङ्गतिः	-	सतां सङ्गतिः, षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
कथय	-	कथ् धातुः, लोट् लकारः म.पु.ए.व.।
करोति	-	कृ धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व.।
प्रारभ्यते	-	प्र आ उपसर्गौ, रभ् धातुः, कर्मणि यक् प्रत्ययः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
विघ्नभयेन	-	विघ्नेभ्यः भयं, तेन - पञ्चमीतत्पुरुषसमासः
प्रारभ्य	-	प्र + आ उपसर्गौ, रभ् धातुः ल्यप् प्रत्ययः
विघ्नविहताः	-	विघ्नैः विहताः तृतीया तत्पुरुषसमासः
विरमन्ति	-	वि उपसर्गः रम् धातुः, लट, प्र.पु.ब.व।
प्रतिहन्यमानाः	-	प्रति उपसर्गः हन् धातुः, कर्मणि यक् शानच् प्रत्ययौ।
प्रारब्धम्	-	प्र आ उपसर्गौ, रभ् धातुः + क्त प्रत्ययः।
उत्तमजनाः	-	उत्तमाश्च ते जनाः कर्मधारय समासः
परित्यजन्ति	-	परि उपसर्गः, त्यज् धातुः, लट् प्र.पु.ब.व।
पूनरपि	-	पूनः + अपि।
निपतति	-	नि अपसर्गः, पत् धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
मदमलिनकपोलभित्तिषु	-	मदेन मलिनाः कपोलभित्तयः येषां ते, तेषु - बहूव्रीहीसमासः।
प्रकृतिः	-	प्र उपसर्ग, कृ धातुः +क्तिन् प्रत्ययः।
सत्ववतां	-	सत्वं अस्ति एषां इति, बहुव्रीहीसमासः।
शिशुरपि	-	शिशुः + अपि
प्रकृतिरियं	-	प्रकृतिः + इयम्
वयस्तेजसो हेतुः	-	वयः + तेजसः + हेतुः।
अस्ति	-	अस् धातुः लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
कुलीनः	-	कुलं अस्य अस्तीति - बहुव्रीहीसमासः।
श्रुतवान्	-	श्रुधातुः, क्तवतु प्रत्ययः।
गुणज्ञः	-	गुणान् जानाति इति - उपपद समासः।

वक्ता	-	वच् धातुः तृच् प्रत्यः, पुल्लिङ्गः प्रथमा ।
दर्शनीयः	-	दृश् धातुः + अनियर् प्रत्यः प्रथमा ए. व.
आश्रयन्ते	-	आ उपसर्गः, श्रि धातुः + णिच् प्रत्ययः आत्मनेपदः, लट् लकारः प्र.पु.ब.व।
दानं	-	दा धातुः + ल्युट् प्रत्ययः
गतयः	-	गम् धातुः + क्तिन् प्रत्ययः, स्त्रीलिङ्गः
भवन्ति	-	भू धातुः, लट् लकार प्र.पु.ब.व।
ददाति	-	दा धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
भुङ्क्ते	-	भुज् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ए.व।
मोगोनाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति	-	मोगः + नाशः + तिस्रः + गतयः + भवन्ति
यो न	-	यः + न
गतिर्भवति	-	गतिः + भवति
दुर्जनः	-	दुष्टः जनः - कर्मधारयसमासः।
परिहर्तव्यः	-	परि उपसर्ग हृ + धातु +तव्य प्रत्यय
अलङ्कृतः	-	अलम् उपसर्गः कृ धातुः + क्त प्रत्ययः।
भूषितः	-	भूष धातु क्त प्रत्ययः।
सन्	-	अस् धातु शतृ प्रत्ययः।
भयङ्करः	-	भयं करोतीति भयङ्करः
परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोपि	-	परिहर्तव्यः विद्यया अलङ्कृतः अपि
आरम्भगुर्वी	-	आरम्भे गुर्वी - सप्तमी तत्पुरुष समासः।
पूर्वीर्धपरार्धभिन्ना	-	पूर्वार्धं परार्धं च पूर्वर्धपरार्धं तयोः पूर्वार्धश्च परार्धयोः द्वन्द्वसमासः पूर्वार्धपरार्धयोः भिन्ना- पूर्वार्ध परार्धभिन्ना - सप्तमीतत्पुरुषसमासः।
खलसज्जनानाम्	-	खला च सज्जनाः च तेषां खलसज्जनानाम्।
वृद्धिमती	-	वृद्धिः अस्ति यस्याः सा बहुव्रीहिसमासः।
छायेव	-	छाया इव
वाक्पटुता	-	वाचः पटुता - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
प्रकृतिसिद्धम्	-	प्रकृत्या सिद्धम् - तृतीयातत्पुरुषसमासः।
महात्मनाम्	-	महान् आत्मा येषां ते, तेषां - बहुव्रीहीसमासः।
चाभिरुचिर्व्यसनं	-	च अभिरुचिः व्यसनम्।
प्रीणाति	-	प्रि धातुः, लट् लकारः - प्र.पु.ए.व।
सुचरितैः	-	शोभनानि चरितानि तैः - कर्मधारयसमासः।
इच्छति	-	इष् धातुः, लट् लकारः प्र.पु.ए.व।
समक्रियम्	-	समा क्रिया यस्य तत् - बहुव्रीहीसमासः।
पुण्यकृतः	-	पुण्यं कुर्वन्ति ये ते - बहुव्रीही समासः।
लभन्ते	-	लभ् धातुः, लट् लकारः, प्र.पु.ब.व।

पुत्रो यद्भर्तुरेव	-	पुत्रः यत् भर्तुः एव।
तन्मित्रं	-	तत् मित्रम्
यदेतत्रयं	-	यत् एतत् त्रयम्।
फलोद्गमैः	-	फलानां उद्गमाः तैः - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
नवाम्बुभिः	-	नवानि अम्बूनि - तैः - कर्मधारयसमासः।
दुरविलम्बिनः	-	दूरं विलम्बितुं शीलं योषां ते उपपदसमासः।
अनुद्धताः	-	न उद्धताः इति - नञ् तत्पुरुषसमासः।
सत्पुरुषाः	-	सन्तः पुरुषाः इति कर्मधारयसमासः।
परोपकारिणाम्	-	परेषां उपकारिणः तेषां - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
पुण्यकृतो लभन्ते	-	पुण्यकृतः लभन्ते।
नम्रास्तरवः	-	नम्राः तरवः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनः	-	नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः।
निवारयति	-	नि उपसर्गः वृ धातुः णिच् प्रत्ययः लट् प्र.पु.ए.व.।
योजयते	-	युज धातुः णिच् प्रत्ययः लट्, प्र.पु.ए.व.।
गुह्यम्	-	गुह् धातुः, यत् प्रत्ययः।
निगूहति	-	नि उपसर्ग, गुह धातु, लट्, प्र.पु.ए.व.।
प्रकटीकरोति	-	प्रकट च्वि प्रत्ययः, कृ धातुः, लट् , प्र.पु.ए.व.।
आपद्गतम्	-	आपदं गतः. तं - दितीया तत्पुरुषसमास।
जहाति	-	हा धातुः, लट्, प्र.पु.ए.व.।
ददाति	-	दा धातुः, लट्, प्र.पु.ए.व.।
सन्मित्रलक्षणम्	-	सत् मित्रं तस्य लक्षणां - षष्ठी ततेपुरुषसमासः।
प्रवदन्ति	-	प्र उपसर्गः वद् धातुः, लट्, प्र.पु.ब.व.।
पापान्निवारयति	-	पापात् निवारयति
महार्हैः	-	महान् अर्हः येषां ते, तै महार्हैः बहुव्रीहीसमासः।
तुतुषुः	-	तुष् धातुः लिट् लकारः, प्र.पु.ब.व.।
भीमविषेण	-	भीमश्चासौ विषः तेन कर्मधारयसमासः।
भीतिम्	-	भी धातुः क्तिन् प्रययः।
भेजिरे	-	भज् धातुः लिट्, प्र.पु.ब.व.।
प्रययुः	-	प्र उपसर्गः, या धातुः, लिट् लकारः, प्र.पु.ब.व.।
निश्चितार्थात्	-	निश्चितः अर्थः तस्मात् - कर्मधारयसमासः।
विरमन्ति	-	वि उपसर्गः रम् धातुः लट्, प्र.पु.ब.व.।
रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न	-	रत्नैः महार्हैः तुतुषुः न
प्रययुर्विरामम्	-	प्रययुः विरामम्
निश्चितार्थाद्विरमन्ति	-	निश्चितार्थत् विरमन्ति।

नीतिनिपुणाः	-	नीतौ निपुणाःसप्तमी तत्पुरुषसमासः।
निन्दन्तु	-	निन्द् धातुः लोट् लकारः प्र. पु, ब.व।
स्तुवन्तु	-	स्तु धातुः, लोट् लकारः प्र. पु. ब. व।
यथेष्यम्	-	इष्टम् अनतिक्रम्य, - अव्ययीभाव समासः।
गच्छतु	-	गम् धातुः, लोट्, प्र. पु. ए. व।
मरणम्	-	मृ धातुः ल्युट् प्रत्ययः।
युगान्तरे	-	अन्यः युगः युगान्तरः, तस्मिन् - नित्यसमासः।
अस्तु	-	अस् धातुः, लोट्, प्रं.पु. ए. व।
प्रविचलन्ति	-	प्र + वि उपसर्गः, चल् धातुः, लट्, प्र. पु. ब. व.।
अद्यैव	-	अद्य + एव।
फलति	-	फलधातुः, लट् प्रं पु, ए.व
यत्नकृता	-	यत्नेन कृता तृतीया तत्पुरुषसमास।
पूर्वतपसा	-	पुर्वं तपः, तेन कर्मधारयसमास।
सञ्चितानि	-	सम् उपसर्गः, चि धातु + क्त प्रत्ययः।
नैवाकृतिः	-	न + एव + आकृतिः।
विद्यापि	-	विद्या + अपि।
यथैव	-	यथा + एव
चिन्तयामि	-	चिन्त् धातुः, लट्, उत्तम पु.ए.व।
विरक्ता	-	वि उपसर्ग, रञ्ज् धातुः + क्त प्रत्ययः + टाप् प्रत्ययः।
इच्छति	-	इष् धातुः, लट् प्र + प्र. पु.ए.व।
अन्यसक्तः	-	अन्यस्यां सक्तः - सप्रमी तत्पुरुषसमासः
परिशुष्यति	-	परि उपसर्गः, शुष् धातुः, लट्, प्र. पु.ए.व।
साप्यन्यमिच्छति	-	सा + अपि + अन्यं + इच्छति।
जनोन्यसक्तः	-	जनः + अन्यसक्तः।
काचिदन्या	-	काचित् + अन्या।
विश्वजिति	-	विश्वं जयति इति विश्वजित्, तस्मिन्।
क्षितीशम्	-	क्षितेः ईशः तम् षठीतत्पुरुषसमासः।
उपातविदद्यः	-	उपात्ता विद्या येन सः बहूव्रीहीसमासः।
कौत्सः	-	कृत्सस्य अपत्यं पुमान्।
वरतन्तुशिष्य	-	वरतन्तोः शिष्यः षष्ठीतत्पुरुष समासः।
प्रपेदे	-	प्र उपसर्ग, पद् धातुः लिट् आत्मनेपदि प्रथमा ए.व.।
अनर्घशीलः	-	न विद्यते अर्घः मूल्यं यस्य तत्, अनर्घशीलं यस्य सः - बहुव्रीहि समासः।
अर्घ्यं	-	अर्घ्यार्थं इदं अर्घ्यम्।

श्रुतप्रकाशः	-	श्रुतेन प्रकाशः तृतीया तत्पुरुषः।
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः	-	प्रति + उत् + जगाम + अतिथिं + आतिथेयः।
निधायार्घ्यमनर्घशिलः	-	निधाय + अर्घ्यं + अनर्घशीलः।
विधिज्ञः	-	विधिं जानाति ज्ञति
मानधनाग्रयायी	-	मानमेव धनं येषां ते मानधनाः, तेषामग्रे यातीति मानधनाग्रयायी।
कृत्यवित्	-	कृत्यं वेत्ति इति कृत्यवित्।
कृताञ्जलिः	-	कृता अञ्जलिः येन सः
कुशाग्रब्द्धे	-	कुशस्य अग्रमिव निशिता बुद्धिः यस्य तस्य सम्बुद्धिः - बहुव्रीहिः
मन्त्रकृतां	-	मन्त्रं करोति इति मन्त्रकृत् तेषाम्।
गुरुस्ते	-	गुरुः + ते।
यतस्त्वया	-	यतः + त्वया।
चैतन्यमिवोष्णरश्मेः	-	चैतन्यं + इव + उष्णरश्मेः।
वासवधैर्यलोपि	-	वासवस्य धैर्यं लुम्पति इति ।
आपद्यते	-	आ उपसर्गः पद् धातुः लट् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व।
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं	-	कच्चित् + महर्षेः + त्रिविधम्
आधारबन्धप्रमुखैः	-	आधारस्य बन्धः आधारबन्धः, स एव प्रमुखः येषां तैः
सुतनिर्विशेषः	-	सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः
श्रमच्छिदाम्	-	श्रमं छिनत्ति इति श्रमच्छित् तेषाम्
कच्चिन्न	-	कच्चित् + न
वास्वादिरुपप्लवः	-	वास्वादिः + उपप्लवः।
क्रियानिमितेषु	-	क्रियायाः निमित्तं क्रियानिमित्तं, तेषु ।
अभग्नकामा	-	न भग्नः अभग्नः अभग्नः कामः यस्याः सा ।
निवर्त्यते	-	नि उपसर्गः वर्त् धातुः आत्मनेपदि, लट्, प्र.पु. ए.व.।
उञ्छषष्ठैः	-	उञ्छानां षष्ठैः- षष्ठी वत्पुरुष समासः।
सैकतानि	-	सिकताः येषु सन्ति इति
यैर्नियमाभिषेकः	-	यैः + नियम + अभिषेक।
तान्युञ्छ	-	तानि + उञ्छ।
वस्तीर्थजलानि	-	वः + तीर्थजलानि।
वन्यं	-	वने भवम्
शरीरस्थितिसाधनं	-	शरीरस्थितेः साधनं - षष्ठी तत्पुरुषसमासः।
जानपदै	-	जनपदात् आगतैः
विनीय	-	वि उपसर्गः, नी धातुः, ल्यप् प्रत्ययः।
नाभिगमेन	-	न + अभिगमेन।
अप्याज्ञया	-	अपि + आज्ञया।

शासितुरात्मना	-	शासितुः + आत्मना।
प्राप्तोऽसि	-	प्राप्तः + असि।
वनान्माम्	-	वनात् + माम्।
अर्ध्यपात्रेण अनुमितः व्ययः तस्य	-	अर्ध्यपात्रानुमितव्ययस्य।
दुर्बला आश यस्य सः	-	दुर्बलाशः।
अवोचत्	-	ब्रुधातुः परस्मैपदि लुङ्. प्र.पुं. ए.व।
अवेहि	-	अव उपसर्गः, इण् धातुः लोट् परस्मैपदि, म.पु.ए.व।
कल्पेत	-	कल्पधातु-विधिलिङ्, आत्मनेपदि प्र.पु. ए.व.।
कुतस्त्वय्यशुभम्	-	कुतः + त्वयि + अशुभम्।
तपत्यावरणाय	-	तपति + आवरणाय।
अतिशेषे	-	अति उपसर्ग शीञ् धातु लट् आत्मनेपदि, म.पु. ए.व.।
व्यतीतकालः	-	व्यतीतः कालः यस्य सः बहुव्रीहिः
अभ्युपेत	-	अभि + उप उपसर्गौ इण् धातु क्त प्रत्ययः।
कुलोचिता	-	कुल + उचिता
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः	-	व्यतीतकालः + तु + अहम् + अभि + उपेतः।
त्वमर्थिभावादिति	-	त्वं + अर्थिभावात् + इति।
तिष्ठन्	-	स्था धातु + शतृप्रत्यय।
आभासि	-	आङ् उपसर्गपूर्वक भा धातुः लट् परस्मैपदि म.पु. ए.व.।
अवशिष्टः	-	अव उपसर्ग पूर्वक शेष् धातु + क्त प्रत्ययः।
तीर्थप्रतिपादितर्द्धि	-	तीर्थप्रतिपादिता + ऋद्धिः।
आरण्यकोपात्त	-	आरण्यक + उपात्त।
इवावशिष्टः	-	इव + अवशिष्टः।
व्यनक्ति	-	व्यज् धातु लट्, प्र.पु.ए.व.।
पीतः	-	पा धातुः क्त प्रत्ययः
भवानेकनराधिपः	-	भवान् + एकनराधिपः।
सुरैर्हिमांशोः	-	सुरैः + हिमांशोः।
अनन्यकार्यः	-	अविद्यमानं अन्यत् कार्यं यस्य सः
यतिष्ये	-	यत् धातु, लृट् आत्मनेपदि - उ.पु. ए.व.।
अस्तु	-	अस् धातु, लोट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व.।
अर्दति	-	अर्द् धातु, लट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व.।
नदन्यतस्तावदनन्यकार्यः	-	तत् + अन्यतः + तावत् + अनन्यकार्यः।
गुर्वर्थेमाहर्तुमहं	-	गुरु + अर्थं + आहर्तुं + अहम्।
स्वस्त्यस्तु	-	स्वस्ति + अस्तु।
उक्त्वा	-	वद् धातु क्त्वा प्रत्ययः।

निषिद्ध्य	-	निरु उपसर्ग पूर्वक सिद्ध धातु-ल्यप् प्रत्ययः।
अन्वयुङ्क्त	-	अनु उपसर्गपूर्वक युज् धातुः लङ् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व।
एतावदुक्त्वा	-	एतावत् + उक्त्वा
महर्षेर्नृपतिर्निषिद्ध्य	-	महर्षेः + नृपतिः + निषिद्ध्य
कियद्वेति	-	कियत् + वा + इति।
तमन्वयुङ्क्त	-	तम् + अनु + अयुङ्क्त।
विहिताध्वराय	-	विहितः अध्वरः येन तस्मै - बहुव्रीहीसमासः।
वर्णाश्रमाणां	-	वर्णाश्च अश्रमाश्च वर्णाश्रमाः तेषां-कर्मधारयसमासः।
आचचक्षे	-	चक्ष् धातुः, लिट् आत्मनेपदि. प्र.पु.ए.व.
समाप्तविद्येन	-	समाप्ता विद्या येन।
विज्ञापितः	-	वि उपसर्गपूर्वकज्ञा धातुः क्त प्रत्ययः (कर्मणि)।
अभूत्	-	भू धातुः लुङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व.।
अगणयत्	-	गण धातुः, लङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व।
निर्बन्धसञ्जातरुषा	-	निर्बन्धेन साञ्जाता रूट् यस्य तेन।
अर्थकार्श्यं	-	अर्थस्य कार्श्यम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।
आहर	-	आङ उपसर्गपूर्वक ह्व धातु लिट् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व.।
कोटीश्चतस्रः	-	कोटीः + चतस्रः
सपर्याविधिभाजनेन	-	सपर्यायाः विधिः सपर्याविधिः, तस्याः भाजनं, तेन।
प्रभुशष्दशेषम्	-	प्रभुशब्द एव शेषः यस्य तम्।
श्रुतनिष्क्रयस्य	-	श्रुतस्य निष्क्रयः, तस्य।
सोऽहम्	-	सः + अहम्।
अभ्युत्सहे	-	अभि + उत्सहे।
नोपरोद्धुम्	-	न + उपरोद्धुम्।
अल्पेतरत्वात्	-	अल्प + इतरत्वात्।
द्विजराजकान्तिः	-	द्विजानां (पक्षीणां) राजा द्विजराजः तस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य सः।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः	-	एनसः (पापात्) निवृत्ता इन्द्रियाणां वृत्तिः।
वेदविदाम्	-	वेदान् विन्दन्ति इति वेदविदः, तेषाम्।
जगाद	-	गद् धातुः लिट् परस्मैपदि ए.व.
श्रुतपारदृश्वा	-	श्रुतस्य पारं दृष्टवान्
वदान्यान्तरं	-	अन्यं वदान्यम्
अभूत्	-	भू धातुः लुङ् परस्मैपदि, प्र.पु.ए.व.
सकाशादनवाप्यकामम्	-	सकाशात + अनवाप्यकामम्।
गतो वदान्यान्तरमित्ययम्	-	गतः + वदान्यान्तरं + इति + अयम्

वसन्	-	वस् धातुः, शतृ प्रत्ययः।
सोढुम्	-	सह् धातुः, तुमुन् प्रत्ययः।
अर्हसि	-	अर्ह धातुः, लट् परस्मैपदि म.पु.ए.व.।
यते	-	यत् धातु आत्मनेपदि लट् उ.पु.ए.व.।
चतुर्थोग्निरिवाग्न्यगारे	-	चतुर्थः + अग्निः + इव + अग्नि + अगारे।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि	-	द्वित्राणि + अहानि + अर्हसि।
यावद्यते	-	यावत् + यते।
प्रत्यग्रहीत्	-	प्रति उपसर्गपूर्वक गृह् धातु-, लुङ् परस्मैपदि प्र.पु.ए.व।
अग्रजन्मा	-	अग्रे जन्म यस्य सः-बहुव्रीही समासः।
अवेक्ष्य	-	अव उपसर्गपूर्वक ईक्ष धातुः ल्यप् प्रत्ययः।
निष्क्रष्टुम्	-	निर् उपसर्गपूर्वक कृष् धातुः, तुमुन् प्रत्ययः।
चकमे	-	कम् धातुः लिट् आत्मनेपदि, प्र.पु.ए.व।
प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा	-	प्रति + अग्रहीत् + सङ्गरं + अग्रजन्मा।
रघुरप्यवेक्ष्य	-	रघुः + अपि + अवेक्ष्य
उदन्वदाकाशमहीघरेषु	-	उदन्वान् च आकाशश्च महीधराश्च तेषु
उदन्वान्	-	उदकानि सन्ति अत्र इति उदन्वान्
मरुत्सखस्य	-	मरुतः सखा मरुत्सखः तस्य तत्पुरुषसमासः।
विजघ्ने	-	वि उपसर्गपूर्वक हन् धातुः लिट् आत्मनेपदि, प्र.पु.ए.व.।
उदन्वदाकाश	-	उदन्वत् + आकाश-
मरुत्सखस्येव	-	मरुत्सखस्य + इव
तद्रथस्य	-	तत् + रथस्य
जिगीषुः	-	जेतुं इच्छुः।
कल्पितशस्त्रगर्भम्	-	कल्पितं शस्त्रं गर्भे यस्य तत्।
अधिशिश्ये	-	अधि उपसर्गपूर्वक शी धातु लिट् आत्मनेपदि प्र.पु.ए.व.
तस्मै	-	तत् शब्दः चतुर्थी एकवचनम्।
सविस्मयाः	-	विस्मयेन सह वर्तन्ते इति।
शशंसुः	-	शंस् धातुः लिट् परस्मैपदि प्रथमा बहुवचनम्।
हेमराशिम्	-	हेमस्य राशिः, तम् - षष्ठी तत्पुरुष समासः।
वज्रभिन्नम्	-	वज्रेण भिन्नम् - तृतीया तत्पुरुषसमासः।
दिदेश	-	दिश् धातुः लिट् परस्मैपदि - प्र.पु.ए.व।
भूपतिर्भासुर	-	भूपतिः + भासुर।
कुबेरादभियास्यमानात्	-	कुबेरात् + अभियास्यमानात्।
सुमेरोरिव	-	सुमेरोः + इव।